

НОВИ АНТЕЈ

ОД ИСТОГ ПИСЦА:

Le rendement optimum du travail ouvrier. – Париз, Payot, 1923; 490 стр. 8°. Награђено од Француске Академије Наука.

Les stimulants modernes du travail ouvrier. – Париз, Les Presses universitaires de France, 1923; 380 стр. 8.°

Култ Рада. – Београд, „Рад“, 1927; 87 стр. 8°

Les effets économiques et sociaux de la guerre en Serbie. – Париз – Њу-Јорк, Dotation Carnegie pour la paix internationale, 1930; 330 str. 8°.

Аграрна Политика. – Београд, 1930; VIII-444 стр. 8°

Социјална Политика. – Београд, 1931; 88 стр. 4° (недовршено).

Између тамнице и слободе. – Крагујевац, књижара „Вук“, 1939; 100 стр. 8°.

Учитељи енергије, I. (Светозар Марковић, Витомир Кораћ, Димитрије Туцовић, Петар Кочић, Стјепан Радић, Александар Стамболиски, Михаило Аврамовић, Милан Прибићевић). – Београд, 1940; 152 стр. 8°.

Социјализам и Сељаштво. – Београд, Библиотека „Политика и друштво“, 1941; 60 стр. 16°.

Мање брошуре: *Алкохол и рад* (Београд, 1924); – *Земљорадња и индустрија* (Нови Сад, 1925); – *Социјални рад на селу* (Београд, 1925); *Организовање демократије* (Београд, 1925); – *Француска социологија* (Нови Сад, 1929); – *Жан Жорес* (Београд, 1929); – *Земљорадничке задруге у Совјетској Унији* (Београд, 1931); – *Социјална структура Србије* (Београд, 1932).

Нова Култура, мали зборник, у сарадњи (Београд, 1934); *Рад и кретање по земљи* (Пирот, 1935; Београд, 1937); – *Сељаци против фашизма* (Београд, 1936); – *Радна демократија* (Крагујевац, 1936); – *Био сам у Шпанији* (Београд, 1938); – *Земља и рад* (Пожаревац, 1940; друго издање, Београд, 1940).

ДР ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ

НОВИ АНТЕЈ

**У старо доба, див Антеј,
кад год би посустао у борби,
дотицао се своје мајке,
ЗЕМЉЕ:
увек је добијао нову снагу.**

ДРУГО ИЗДАЊЕ

БЕОГРАД
БАНА ЈЕЛАЧИЋА 11
1946

Мојим ученицима,
младим пријатељима и друговима у борби
за социјалну правду и слободу.

УЗ ДРУГО ИЗДАЊЕ

Замишљен у митровачком затвору, почетком 1933, као сређена збирка објављених и необјављених чланака, Нови Антеј се појавио марта 1934. Шестојанураска диктатура била је у своме пуном расцвету, али је показивала знаке увелости. Сви чланци су ишли на цензуру, и многе реченице биле су осакаћене, многа имена изостављена, многе мисли увијено изражене. То није сметало Главњачи да књигу забрани. Писца је послала по други пут у Тутин, у најдубљи део Санцака, због антимонархистичке пропаганде, због формуле „Јужно-словенска федеративна сељачко-радничка република од Јадранског до Црног мора” а узаптила највећи део издања. 1936, др Михаил Геновски превео је књижицу на бугарски: с оне стране Старе Планине Нови Антеј много је познатији него у Југославији. 1940, неки загребачки другови спремали су издање латиницом, али до тога није дошло. Тек сада може изићи у новом руху, са извесним допунама и исправкама.

Конструкција књижице имала је да обележи развој прилика у нашој земљи од стварања прве Југославије до почетка 1934. У свом првом делу, она је приказивала клонулоост насталу после Обзнане и закона о заштити државе, клонулоост која је била најдубља кад је Радићева погибија отворила први пут неприкривеном личном режиму. Други део даје прибирање које је почело са ванпартиским зборовима сељака у јесен 1928 и потврдило се студентским демонстрацијама пре и после новембарских избора, 1931 и 1932. Диктатура је губила присебност и веру у своју снагу. Александар је мењао владе, увлачио све нове људе, нарочито издајнике из сељачких покрета.

Несигуран у земљи, он се стао обезбеђивати споља, у наслону на румунску и бугарску династију. Покушао је и један гест према Истоку: обратио се Кемалу Ататурку за везу са Совјетима. Кад није успео да национално питање, пре свега хрватско и македонско, реши у самој земљи, тражио је излаза напољу. Тамо је нашао смрт. Могао је да настане замах наговештен у трећем делу. Замах Удружене опозиције, замах Народног фронта 1935 и 1936. Изнад непосредне политичке и друштвене стварности остају увод и закључак, „Светиња додира” и „Спас одоздо”, као трајни закони социјалног прогреса: нема напредовања без додира који савлађује отпор, ни без активне сарадње основних народних маса.

Бугарски земљорадници, нарочито омладинци, прихватили су Нови Антеј са одушевљењем које прелази вредност саме књиге. Сада пуштају ново издање. Они су нашли саме себе у либиском цину из грчке легенде који је добијао нове снаге кад је од супарника бивао бачен на земљу, на недра своје мајке. Овај пример годи следбеницима Александра Стамболиског, обореног али не погођеног. На њега се позива и Стаљин, наследник Лењина победиоца. Он указује младим руководиоцима на опасност која им прети ако се удаље од народа: Антеја је Херкул поразио тек кад га је издигао, стегао на своје груди и задавио у челичном загрљају. Он зида на истом основу кад саветује да треба ићи „у корак са народним масама, ни сувише испред њих, ни иза њих”; да треба имати „максимум везе и додира са масама”; да треба „не само учити масе него и учити од њих, не само водити их него и ослушкивати њихов глас и погађати њихове најхитније потребе”^{*)}.

Светиња додира са народним масама; верност Земљи која привлачи све што је здраво: фанатизам у раду на општем добру; поштење и стрпљење; стража на броду своје домовине и целог радног народа; хлеб и слобода за људе који раде; одредити и остварити циљ свога живота; утолити сељачку глад за земљом и за знањем, – зар то нису, данас више него икад, лозинке нашег свакодневног делања? Нова Југославија – рођена у премноској, невиној и племенитој крви, – република Југославија, федеративна и народна, остварена је десет година после сабирања ових лозинки на једно место. Кад сам мислио на своје ученике, хтео сам их назвати „друговима за социјалну правду и слободу”, а не само за „друштвену правду”, како је дозвољавала цензура. Сада их зовем да изграђују непосредно један нови поредак, али да никад не заборављају извор из кога су потекли, да никад не изневеравају сељаке, синове Земље и Воде, браћу вечног Антеја. Кад год се осете несигурни, чим се поколебају или посумњају, нека потраже ојачање у присном додиру и у сарадњи са радним народом, са људима који савијају и гњече, мрве и уобличују материју, мртву и живу.

Многи од оних за које је ова књига писана или на које се позива нису више међу живима. Вихор рата и народноослободилачке борбе прогутало их је. Утолико су веће обавезе преживелих. На

^{*)} Чланак у московској Правди од 3 фебруара 1925 и чланак „О недостатцима партиског рада”, цит. у Кратком курсу. Стр. 414 и 415; Београд, 1945.

вршење дужности позивају не само лозинке које су њих водиле у затворе, у логоре, у оружану борбу, него и поворке тих узвишених жртава. Сувише их је много да би се овде набројале. Два светла имена, забележена раније, стоје на челу те часне листе: Милутин Смиљанић и Отокар Кершовани, – један од Ужица, из првог гнезда српског социјализма, други из Трста, заједничке бојне заставе наших дана. Нека под окриљем та два велика борца ново поколење прими окрепљеног Антеја.

У Београду, 8 марта 1916.

Д. Ј.

УВОД

Светиња Додира

Не мари ако ово буде звучало као исповест. Свеједно ако ме наведе на скромна признања. Рећи ћу како осећам. Кад год ми нешто није било јасно, одлазио сам на село, међу људе из народа, код оних који раде... Има болесника којима буде лакше чим промене ваздух и средину. Болестан нисам, али ми необично добро чини кад се помешам са сељацима, са занатлијама, са телесним радницима. Увек долазим отуда богатији и свежији. Своје најбоље чланке написао сам по повратку са пута.

Још једна исповест: своје најбоље говоре одржао сам без велике припреме, без бележака. Гумачио сам мисли и осећања својих слушалаца, хватао сам таласе као што чини радио-апарат. Био сам у присном и живом додиру са својом најдражом публиком: са омладином, са сељацима, са радницима, са светом који ради и пати.

Сећам се једног путовања са Стјепаном Радићем, у јесен 1924. Возили смо се на један његов збор, у Речицу код Карловаца. Нестрпљиво сам чекао, и вребао сваки његов покрет: је ли написао говор; где су му забелешке; да ли смишља распоред и реченице; спрема ли изјаве?... Остављао сам га на миру, штедео му сваку реч. Он је међутим разговарао и шалио се. Дочекали су га свечано: цвеће, поздрави, декламације, „оче наш”, „родитељу наш”, „као озебао сунце, као гладан хљеба чекамо те већ 20 година”. У Београду је влада Љ. Давидовића зависила од тог говора. Никакве хартије, ни једне белешке. Ништа не види. „Колико је људи? Има ли жена и дјеце?” Одличан говор; један од најбољих. Сав је знојан; мења кошуљу. Као снажан медиум после тешке и успеле седнице...

Разумео сам: сви смо ми сиромашни. Само је народ богат. „Ко ће као Бог!” кажу сељаци. Ко ће као природа, свемоћна у добру и у злу! Ко ће као народ! кажемо ми, у наступу смерности и искрености. „Шта да говорим”, пита ме један млађи друг полазећи у село. – Иди и види, слушај и учи. Свети дух ће те надахнути. Христос би рекао: „Иди само, ја ћу бити с тобом!” Отвори очи и уши; предај се сав; не штеди себе; не ограђуј се; не завлачи се у шкољку као пуж; не савијај се у клупко као јеж; дај себе, и прими људе. Нека струји крв жива између тебе и њих. Десиће се чудо: врцнуће искра, затутњаће грмљавина, помешаћете се, бићете једно, оплодићете се. И кад будеш уморан, исцрпљен, кад паднеш као свећа, добићеш награду највећу: „Е па, рече, синко! Бог те поживео! Хвала ти. Из душе нам извади!” Видећеш очи осветљене сузама; чућеш гласове збуњене и промукле од узбуђења, од стискања зуба и гутања празних залогаја. Нећеш се кајати, и вратићеш се на тај пут: он је чаробнији од свих.

Има или нема везе; има или нема додира, – све је у томе. Везе између писца и читаоца; између говорника и слушалаца; између старешине и потчињених; између родитеља и деце; између два сабеседника; између сарадника. Ствар је проста, скоро физичка, као између два телефона: има везе или је нема. Виче један, урла други, – не чује се. Шапуће један, дише други, – чује се. Додирају се жице, или се не додирају, – трећега нема.

Сва је вештина ухватити везу и бити у сталном додиру. Дobar мајстор то постигне одмах, од прве речи, од првих покрета: шири од себе топлоту и зрачи светлост, голица и заноси. Он успева да буде стално у додиру: не оставља своју жртву на миру ни тренутка. Држи је, носи, води, баца, прихвата, диже, спушта, али је никад не испушта. Књижевник, музичар, глумац, политичар, војник, трговац, спортист, – свеједно је, – само ако има посла са људима, мора имати контакт: што пре га стекне, то боље; што дуже, што трајније га чува, то боље.

Није лако. Зацело. То умара, троши. Зар свећа не сагорева кад светли? Зар жице не једу електрику кад су у додиру? Зар се глумац не онесвести после добро одигране сцене? Додир захтева напор, а сваки напор стаје. Али без напора нема утицања, нема дејства, нема чина ни учина. Лако клизи понекад рало, али тада не пара земљу и не повлачи бразду. Лако лети понекад весло, али тада не сече воду и не креће брод. Шара можда рало по ледини, скида можда весло белу пену, али то није циљ. Држе у рукама вашу књигу, читају ваш чланак, гледају вас у очи, слушају шта говорите, свирате или певате. Шта вреди, ако вас не прате, ако не чују, ако не доживљују и не преживљују са вама?

Један професор се страшно љутио на своје ђаке што се „мангутирају на часу”. Крив је он: није се скидао са свога престола и сатима био без везе са нама. Колико пута нисмо умели да поновимо питање, иако смо наставника гледали право у уста! Мисао је блудила далеко. Тако смо се одмарали, чекајући омиљеног учитеља, коме ћемо се дати. И предавач се одмарао, чувајући се за кафану...

*

* *

Како ћемо познати лирску песму? Док је читамо или слушамо подилазе нас жмарци. Добра музика – тачније добар музичар – усхитиће нас до суза. Планинска вода је изврсна сама по себи, без обзира на суд из кога се пије: као да је најслађа из шака рођених. Векови створе више него један живот; народна скупина више него појединац. Уметник који вади из колектива даје снажније дело него онај који, као паук, испреда из себе. Уметност помешана са грубом и прљавом стварношћу трајнија је од оне која се затвори у „чисту лепоту”, личну и бесплодну. Шекспир је велики највише због тога што му је драма сва израсла из народног предања. Исто се може рећи за светске горостасе међу уметницима. Калдерон, Шилер, Виктор Иго, Пушкин, па и Мештровић, остаће највише по ономе што су извукли из народне душе.

Наш највећи песник Његош то најбоље потврђује. *Луча Микрокозма*, дело књишко и лично, јесте плод разума, мрачно и очајничко. *Горски Вијенац*, писан касније у намери да исте мисли преведе на народни језик, толико се обогатио у додиру са земљом, да је за сто копаља надмашио *Лучу*. Пренесен народним таласом, Његош је добио све обиље раскошног југословенског фолклора. Више још: од светског болника који јадикuje, постао је витез народне борбе, који „треби губу из торине”, тражи да „пропоје пјесма од ужаса”, проповедник коме као постоље служи „олтар прави на камен кржави”.

Сличан је случај Јанка Веселиновића, само обрнут. Његош добија неслућену моћ у додиру са народом; Јанко губи сву снагу кад из села пређе у престоницу. У својим најбољим приповеткама, био је израз земљорадничког народа у Мачви; не појединаца, него села, његовог живота, ритма његовог рада и уживања. Чим је престао да изражава ту

средину и почео да приказује оно што песнички није могао да проживи, дошла су дела мртворођена.

Зар исто не важи за Вука и Змаја, за Шеноу и за Цанкара, за Ивана Вазова? Док су били у додиру са земљом и са радним људима, створили су, како би рекао Емил Зола, дела „која не лажу и која миришу на народ”. Чим су се откинули од родне груде, од завичаја, од средине која вуче и храни, сокови су намах пресахнули, надахнуће је ишчезавало, ватра је гасла, живот је умирао.

Енглези су сасвим друкчији на континенту него на својим острвима: ћуте и закопчају се. Код куће, – иако је онде мање лепо и мање весело, – оживе, смеју се гласно, и детињасто су необуздани. Тако је са свима народима. Тако са свима класама. Интелектуалац, који своје класе нема, налази свежину и снагу само у додиру са дубоким изворима расе, са људском масом, безименом, али крепком, мрачном, али богатом. Може се не слагати са тим људима у мислима и осећајима, чак и кад су они груби и рачунције, кад не дели њихова одушевљења и њихове мржње, – интелектуалац добија неку тајанствену силу, нове жеље и амбиције, пуцају му пред очима вандредне могућности. Он излази из масе подмлађен, јачи; као аутомобил кад се напуни бензином, као апарат кад обнови снагу из акумулатора.

„Ја не предајем на Народном универзитету, говори Ален, да бих учио људе, већ да се јасно учврстим у своме пријатељству с њима, против Замака, Академија и Великаша, које не марим нимало.” А Ганди се жалио што је свршавао толике велике школе на Западу. Већег успеха би имао у индиском народу да је учио само филозофију Јога и читао само народне песме.

Христос је звао себи децу, а Ренан је опомињао своје савременике да обрате пажњу на сиромашне људе, на гараве и каљаве. „Пазите! Ви пролазите мимо оних што праве историју, што граде будућност”. Голаћи су исписали више страница у књизи живота него сити и пијани. Плуг, точак и срп, највеће техничке проналаске, није начинио никакав инжењер ни геометар, већ вековно искуство народа који ради. Кооперативу (задругу) нису измислили економисти, већ скромни ткачи рочделски. Шта је савршеније од те организације малих људи за самопомоћ? Многи тврде да је Прудон захватао у економску стварност дубље него Маркс. Прудон, увек поносан што је био дуго радник, син раднички, *filius fabri*. Маркс је *Kapital* писао у Лондону, пред призором фабрика и преврћући извештаје Инспектора рада, који кипте патњом радничком. Не знам да ли је велико све што долази од народа, како је веровао Русо, али знам да је од њега дошло све што је највеће. Зато верујем у светињу додира са радним народом.

*

* *

„Никад се нисам покајао што сам путовао: увек ми се исплатило.” – Тако ће вам рећи трговац, који данас обнавља историју својих предака, првих трговаца-путника, луталица и пуστοлова: послови се не воде више седећи за тезгом. Тако ће вам рећи дипломат; не само дипломат-књижевник Пол Моран, који је неколико пута опасао земљину куглу и 150 пута прешао канал Ламанш, већ сваки савремен дипломат: он зна да треба познати земље и људе, и много разговарати, општити, мешати се. Тако ће вам рећи политичар, државник, организатор, звао се он Жорес или Макдоналд, Стаљин или Ерио.

Није више доста воз или аутомобил, нужан је аероплан и радио. Само, пазите, и обрнуто је тачно. Није довољан радио и аероплан, аутомобил и воз: нужно је да буде с људима, да путује кроз села и градове, трећом класом, да се губи у маси, да слуша њену вреву и сазна њено присно осећање. Лењин је у војничком вагону, пролазећи кроз Финску, схватио, у јесен 1917, да руски народ неће више да ратује, и да тражи одмах две ствари: да иде *кући* и да узме *земљу*. Вилсон је 1919 у Паризу волео да пролази кроз радничке четврти: зашто су Французи ратовали, шта су хтели, шта хоће? Није веровао Клемансоу, још мање Поенкареу, академику и адвокату: хтео је да чује „човека са улице”

...

Сад разумете зашто је диктатор-демагог, – човек из народа који се дигне врло високо, јер изражава опште расположење у једном времену, – зашто је сваки диктатор-демагог снажнији од шпанског Алфонса XIII, за кога Вилијам Мартен рече да има једну неизлечиву ману: „ни једнога дана није био обичан човек”. Јаки су они – ти плебејци, скоројевићи и никоговићи, који се зову Пилсудски, Лењин, Кемал Паша, Муслолини, Хитлер, Стамболски, Радић или Макдоналд, – јаки су јер *знају*, знају шта треба, шта се сме, а шта не сме, као што је знао Милош, као што су знали Пашић, Бријан, Клемансо.

Чули сте како Ганди жали што је уопште излазио из свога народа, што је губио додир, што је прекидао везу. Сада преде и тке, облачи се у чаршаве, једе пиринач и козје млеко, труди се да заборави што је научио у Оксфорду и Лондону, спушта се у масу народну, меша се са „нечистима”, са паријама, са прогнанима и презренима овога света, сличан Буди који се одрекао престола да би постао обичан човек, – човек.

Зар се Милан Прибићевић не одрече господства, – великог у коме је био, већег у коме је могао бити, – да би радио земљу на месту где се водила косовска битка, да би познао сву муку сељачку, и да би обележио нове мегфане...?

Колике ли жалости код ишчупаних и откинутих! Развили су интелигенцију, али им је ослабио нагон; префињени су болесно, али немају мириса ни вида за живу стварност; знају много, разумеју мало; појимају све, не осећају ништа. Они су као велелепно цвеће из стаклене баште: раскошно по статусу и бојама, али без мириса; не знате је ли природно, или од хартије; знате поуздано да је вештачка творевина. Гледате и дивите се, али носу узалуд примичете. И неверица вам да расте код нас, под овим суровим небом, које не познаје пролећа ни јесени, већ или жари или леди. Ко би рекао да се зове Поповић или Секулић, Јанковић или Марковић: пре би му личило какво страно име! Он и јесте странац у својој земљи, одрођен, изрођен, из корена ишчупан; чуди се свему и сви њему. „Боже мили, куд сам заш’о!”, пита се непрестано, и дао би пола од живота што му преостаје само да побегне из ове земље као из тамнице.

Е па, знајте, тај у овом народу, и ни у каквом народу, неће никад ништа учинити. Интернационалац је? – Не, већ космополит. То значи белосветска ала. Јер Лењин може да буде комунист, дакле интернационалац, али је он дубоко Рус, као што је Сун-Јат-Сен Кинез, Бернард Шо Ирац, Стамболски балкански Словен...

Бојте се оних који читају само једну књигу! говорило се на заходу Средњег Века. Данас можемо рећи: јаки су људи који припадају само једном народу; још јачи они који се вежу за најнижи део свога народа, за темеље друштвене зграде, за масу безличну али узаврелу као мравињак и љуту као зољино гнездо. Знате да Стаљин скоро никад није излазио из граница руске државе. Најјачи су они који се толико упију у народно тело, тако изједначе са народним организмом, да овај кроз њих дише и говори, плаче и радује се, као што једним животом живе мајка и дете у утроби.

Имао је право социјал-демократски претседник Рајхстага Лебе што се бојао да буржоазија не пронађе неког „полуделог социјалиста” и стави га себи на чело. Она га је већ нашла у неколико земаља: у Италији, у Пољској, у Немачкој, у Енглеској. Опасни су, дакле, и лажни пророци, они што полуде, што преврну вером: толико су се обогатили у светом додиру са народом, у подземним дубинама где се гради будућност. „Ох, узвикивао је Ренан, мудар је био Кимри: могао је да види шта се збива под земљом. Тамо се све спрема; тамо заиста вреди погледати!” Јер је онде извор живих сила које се пењу на површину.

*

Пре две хиљаде година, сви путеви су водили у Рим, па ипак је свет био на беспутици; *један* је господарио, па опет се није знало шта ће бити сутра; царство је било свемоћно, али трошно. Из мрака јудејског јавила се светлост, одоздо је дошао спас. Онесвешћени Антеј се пренуо, додирнуо је мајку земљу, Земљу, и добио снагу за нових двадесет векова...

Хришћанство су направили полунаги рибари и столари. Какве ће тек промене изазвати вера коју направе људи нижи од рибара и столара, нижи од санкилота, нижи од градских пролетера, вера коју направе синови Земље и Воде: блатњави и знојни сељаци, безбројни потомци вечног Антеја?!

КЛОНУЛОСТ

Бреме

Као уклет боговима, носи наш радни свет тешко бреме своје данашњице.*)

Ни у којој земљи нису се издржале, за тако кратко време, толике тегобе, суровије телесне оскудице, свирепије душевне патње.

У болу нас је превазишла само мајка и сестра наша, Русија. Велика мученица, распета је она за спас човечанства. И ми бисмо хулили ако бисмо своје бреме упоређивали са њеним.

Па ипак, рецимо да је наш народ, после великих страдања, заслужио бољу судбину.

Је ли се доста напешачио, нагладовао и најадовао наш сељак за време рата! За свакога је било дана одмора, осуства, позадине, радионице, коморе и канцеларије. А он је, несрећник, увек био на најгорем и најтежем месту.

Јадна леђа нашега сељака! Сирота грбача нашег радника!

Шта је највише пало у очи оној Американки која је прошла целу Југославију? „Ово је земља где људи највише носе на леђима!”

Бреме грубе материје на живом телу нашем.

И у другом свету раде људи, више још него код нас. Али раде рукама и умом. Помажу се колицима и дизалкама, алатима и машинама. Штеде своју снагу, мање пешаче, и ређе савијају леђа.

Код нас, тешко онима који морају да раде телесне послове. Олакшице за њих нема. Све и увек на снагу!

Зато наш сељак после рада може само да спава као заклан. Зато наш радник не познаје никакав духовни и душевни живот.

Морамо растеретити тело, да би смо почели мислити и осећати као прави људи.

*

То није све. Наш млади организам дуго је притискивало још једно бреме: *бреме старости*.

Чим се завршио први светски рат и почела се организовати нова држава, осетио се *дубок неспоразум између два схватања, два менталитета*.

Предратни људи разумели су да се враћамо поново у старе, тесне оквире. Сачували су своје старе мржње и нежности. Хтели су да тиранишу друге; задржали су стари систем привилегија, насиља, подваљивања и лажи.

Неки наши другови покушавали су да сарађују са људима и групама старог кова. Ушли су у њихове организације и политичке странке. Чинили су напоре да ту обнове схватања, освеже схватања, освеже појмове, измене методе.

Узалуд. *Стари дух је остао непроменљив*. Мало, врло мало предратних људи показали су воље и способности да искерено и на равној нози сарађују са младим и напредним елементима. Чак, показали су још мање способности него воље. Они као да

*) Писано 1926.

органи не могу са нама. Ми и они као да смо два различита света, који говоре један другом неразумљиве језике.

Против свега тога ми се бунимо. Према свима тим особинама, навикама и методама ми смо у *стању одбране*. Чувамо се да не поклизнемо, јер је њихово тло ниже, ближе људској слабости.

Велика отпорна снага нам је потребна. Али је ми данас морамо наћи: *како бисмо без тога доцније могли прећи у напад?*

Догоревање

Нема више начелности, ни „великих људи“, ни идеала. – Тако се обично објашњавала морална криза нашега времена. Али мало ко се усуђује да загледа дубље у шупљину безидејности и клонулости, која одликује поколење што данас води ову земљу.^{*)} Зашто нема више начелности у политици? Где су се сакрили великани? Како су умрли идеали?

Ми хоћемо да погледамо суштину ствари.

Начелности у политици не може бити у једном друштву без обележених класа. У примитивно сељачким и ђифтински ситно-буржоаским, малограђанским друштвима не може бити речи о начелима, о јасним руководним принципима. Начелну политику могу водити само класни покрети, који носе један друштвени систем у глави или на леђима, који тачно знају шта хоће и како хоће. Код нас нема, још нема, диференцираних, јасно издвојених класа. Ми се мешамо, својатамо, бркамо сви са сваким, данас с једним, сутра с другим, затим с трећим против првих. Радикална странка је била најбоља узорак ситно-буржоаске, ђифтинске и примитивно-византиске политике. Остале су се више или мање успешно угледале на њу. Али ни једна није водила друкчију, дубоко различиту, супротну политику. – Разлог је прост: ни једна странка није израз одређених интереса једне класе: Ми немамо праве земљорадничке странке, немамо још ни праве радничке странке. Како хоћете онда да ти одломци од странка, – диспаратно сложени сваки за себе, и помешани међу собом, – воде неку начелну, принципијелну, доследну политику? То је немогућно.

Оскудица великана објашњава се исто тако. Идеје носе или појединци или трупе. Ова земља је тако склопљена, да нема те личности, ма како она иначе снажна била, која би могла задовољити, одушевити и повести читав један ред људи на целој ширини триторије, која би била наша заједничка величина. Нема јединства у друштву, доле, па не може бити ни у духовима, горе. И обрнуто, како ће се сложити масе, кад се не могу договорити најбољи духови? Оно што је светиња једнима, потсмех је другима. Онај, кога обожавају једни, ружен је од других. И то не код разних класа, већ код истог друштвеног елемента. Немамо јединствено радништво, па ни опште признатих радничких вођа. Исто важи за омладину, за сељаштво, за трговце, занатлије, интелектуалце. Ми смо једна чудно сложена средина, у којој су исти људи различито оцењени у сличним друштвеним круговима, и где исте идеје имају различиту снагу с ове стране Саве и Дунава, а другу с оне стране. Као у Средњем Веку: истина одовуд Пиринеја, лаж одонуд. *Vérité en deçà erreur au-delà.*

^{*)} Писано 1926.

Најзад, што нема идеала, – заједничких великом броју људи у свима покрајинама, – разумљиво је. У Светском рату, остварили су се једни идеали, изјаловили су се други. Националисти немају више шта да желе, социјалисти не умеју или не смеју више да идеалишу. Два су главна идеала: национални и социјални. Први је изгубио сву своју снагу или бар сав свој замах. Други је посустао, и треба му времена да поново заковитла, сада на широј и дубљој основи. Сви они који су раније нешто идеалисали, сада су испражњени. Они што би тек сада имали да идеалишу, посметени су поразним примером старијих, обесхрабрани варљивошћу остварења и тешкоћама борбе. Како бити националист кад је т. зв. национално ослобођење дало тако бедних плодова? Како бити фанатичан социјалист (или комунист или кооперативист) кад се, ево, с муком избавља од пропасти једина држава у којој је покушано да се оствари нешто социјализма? Данашњи национализам мора бити врло критички и са пуно резерви. Данашњи социјализам је сав од прелива и ограда. Међутим, у једном идеалу не сме бити ни критике, ни резерве, ни прелива ни ограда. Идеал мора бити апсолутан, а таквога данас још нема. Све вредности су услед Великог Рата тако поремећене, да је њихова ревизија неизбежна.

*

Сада дотрајавају стари методи, заостале величине, бивши идеали.

Ово што гледамо својим очима није изграђивање будућности. То је ликвидирање прошлости. То се најбоље види у политичком животу. (А даде се опазити и у књижевности, у уметности, у привреди.) Једно уморено поколење даје своје последње знаке живота. Не верује у своју моћ: зато пушта времену на вољу да га оно носи. Оно што је радикале дуго држало, то није била њихова снага: то је слабост њихових противника. Њихови противници су то само на речима, у ствари сви су они радикали. Разликује их од радикала само нешто скрупула, слаба воља: недостаје им чувена радикалска дрскост.

То народне масе осећају. Не виде оне ништа ново на хоризонту, још не виде. Разне странке у Србији не дају масама довољно гаранције да су нешто друго, боље, за њих корисније него радикали. Зато србијански сељак слуша све њих, али им не верује, или им бар не верује толико да би за њих везао своју судбину. Они који су у једном тренутку то учинили, покајали су се, и сада узмичу. Све нове странке и сви нови покрети оманули су, преварили су очекивања незадовољних маса. Зато се те странке и ти покрети смањују у место да расту. Занимљив парадокс: незадовољника све више, бораца све мање...

Шта ово значи? То је крај једног времена, догоревање једне ватре, ликвидирање једне вере. И знак уједно да ново време још није дошло, да нова ватра још није упаљена, и да се нова вера још није родила. Или бар да није допрла до народних маса.

Лажно јеванђеље

Је ли Анте Бонифачић свестан колико је смело говорио кад је рекао ово: „Пророци наших култура су често само празне маске са некултурним тенденцијама, немоћни да асимилирају истинске, културне вредноте?” – Лажу сви проповедници т. зв. „наше властите културе”, нових месијанизама, противници Запада и поклоници „битно нашег”. Лажу. Мрзе они све што је наше, и желе да побегну од њега. „Говори као Ганди, а маскирао се као Гранди”, рекао је за Велибора Јонића неко ко из ближе познаје њега и њему сличне. Сисавци фондова и синекура, поклоници идола који сипају ману, и љубитељи руку које дају хиљадарке, – они бестидно славе народ од кога су далеко и који их се ништа не тиче. Говоре о „нашој култури”, јер мисле да је то интересантно, јер их то не обавезује ни на какав напор, а лако се може уновчити. „Ми као народ, веле, имамо своју културу, која је здрава и племенита: дакле, не морамо ништа радити, ништа мењати. А ми лично смо *beati possidentes*: дакле, све је у реду, нарочито ако добијемо још који хонорар, и од 10 пређемо на 12 хиљада месечно.”

Јесу ли то само појединци? Не, то је један менталитет. Иначе не бисмо демаскирали ову појаву. Ево какав менталитет. Да идемо брзо, да прескачемо ступњеве, да „горимо етапе”, да имамо све боље него други, богатије, раскошније, бесније. Плодови тог менталитета се виде свуда. Погледајте аутомобиле! Има их несразмерно много, и велики су као тврђаве, сви нови и луксузни. Нигде ни једног „Форда” да видите. Све саме најскупоценије марке. Годину дана, две, па нов, а стари иде у Лазаревац, у Параћин, у Књажевац, у Призрен. Париски такси су олупине према београдским лимузинама. И ми се тиме поносимо. – Погледајте мануфакторне радње за женску тоалету: оне једине нису у кризи. Сваке године се по једна нова отвара. На тротоару су даме као из базара, по последњој моди. Али, ако сте љубитељ илузија, не дајте им прилике да проговоре...*)

Хоћете с друге стране? Дођите у храм науке, на Универзитет. Институту, библиотеке, микроскопи, апарати, справе: све скупоцено и – прашљиво; последњи модел и – неупотребљено. Преко пута, болесници немају кревета у болничким собама, већ их износе у двориште, да чекају место, а студенти немају из чега да уче. Не идите у јавне зграде ако вам мермер засењује очи, и ако не умете да идете по глатком паркету. Не седајте на фотелју – велику као леђа, широку као божји благослов и дубоку као људска глупост – ако нисте гимнастичар, увек способан да се дочека на ноге.

Мислите да је тако само у Београду? Само код велике господе и богаташа? Не. Људи који немају своје куће често држе аутомобил, некад и шофера: пазите, то претпоставља 50.000 динара месечног прихода! Не. Наша несолидност је дубља. У једној кући зеленашко-трговачкој (полусељачкој и ћатинској) у Подрињу, испод самог Гучева, нашао сам велики радио са звучником: кад сам потражио заход, послали су ме у кукурузе!

Шта је то? Мегаломанија, хохштаплерај или нестрпљење да се што пре изиђе из варварства?! И једно, и друго, и треће. Је ли онда јасно зашто нам није доста Запад? Зашто нам Французи изгледају као Јевреји (Чеси исто тако; некима уосталом и Словенци), и зашто желимо, и за прекосутра очекујемо, слом британског царства? Пропаст Запада: то смо примили као благу вест. Нервира нас и љути та западњачка култура; она значи напор,

*) Писано 1931.

постепено, лагано пењање. А ми не волимо истрајан рад, и немамо кад: – ми журимо да добијемо одмах све.

Хоћете да се уверите сасвим? Ево! Сада је у моди сточарство и живинарство. Кажу да је ту излаз из пољопривредне кризе. Покушали смо да оплеменимо нашу пшеницу, брзо, преко ноћи; у земљу је бачено 280 вагона селекционог семена. Пропало је све, јер је било исте врсте за наше необично разноврсне прилике тла, климе, обраде. Сада ћемо се дати на модерно сточарство. Мислите да ћемо дизати штале, боље хранити своју стоку, штедети је у раду, оплеменили наше домаће врсте? Не. Набавићемо швајцарске и холандске краве и бикове, – скупе (милионски скупе), – енглеске коње, и т. д. Набавили смо их већ. Пропали су или пропадају, јер нема или још нема услова за њих. Наше свиње више не пролазе у Бечу и Пешти. – Дајте јоркшире и беркшире: скупи нерастови гину у масама, мекана раса подлеже у нашем суровом поднебљу. А шумадинка (монголица) и турополка се ваља у блату и пасе траву.

Хоћемо напредно живинарство, јер се то најбоље исплати. Наше кокоши, кажу, слабо носе, и месо им није за бољу пијацу. Дајте легхорне, орпингтоне, родајланде! Као да све ове нежне сорте могу да живе у бувама, без живинарника, да једу свашта и да спавају под ведрим небом, на дуду! Наша домаћа живина (изврсна штајерка!) је напуштена, за страну нема услова, а ми хоћемо да идемо брзо, да прескачемо. Кад то не успе, јер не може успети, ми кажемо: пробао сам све па не иде. Враћамо се на старо, у оријенталски јавашлук и у словенску апатију...

*

* *

И све тако. „Цилиндар на опанку”: рекао је неко, сасвим тачно. Мислим један бивши министар просвете. Трећи кат (Универзитет) притиснуо широм и гломазношћу други и први, који подупире слабачко коље оскудних општинских буџета: тако је насликао нашу просвету Пјер Крижанић. И тако је тачно. Самоук, који нема основне школе, а бави се модерном пољопривредом, индустријом, великом трговином, тера моду, негује науку, опија се уметношћу. Самоук, – то значи нередовно, неједнако развијање, знање и искуство пуно рупа. Самоук, – то је наша слика и прилика. Самоук, који хоће да зна све и да зна најбоље.

Није ни самоук, јер је поступак неписмених страховит: можда 70%, можда више. У највећем броју села нема основне школе. Нема основне школе: поновимо, јер то је света истина. Где има школе, нема учионица. И то не у Босни, не у Македонији, већ у Мачви. Шта кажем: у самом Београду преовлађује полудневна настава! Где има учионица нема учитеља, или нема учила. Зато наш Јован, или Иван, или Јанез није свршио ни основну школу. Или, ако је свршио, од ње му ништа није остало. А ево где мора да се ухвати у коштац на светској пијаци са Јаном, Жаном, Јоханом и Џоном.

Бистар је човек, амбициозан је, и жели нешто боље: довија се како уме и како зна. Али је неписмен или је самоук. И кад обуче капут или униформу, кад стави шешир на главу, и кад изучи гимназију, и факултет кад сврши, и на страну кад оде, – увек се осећа да је самоук: сиромаш, основне школе није свршио! Он то хоће да покрије, да прекрије, да сакрије: зато је жени купио бунду, зато је узео аутомобил и шофера, иде на балове и на изложбе, пије француска вина и похађа иностране бање. Зато грди Запад који је оњушио и хвали Индију о којој појма нема. Зато чита Фројда над којим заспи. Мало му је

журнализам: хоће зенитизам. Не задовољава га реализам: кокетира с надреализмом. Сељак је до очаја, и зато мрзи сељаке. Мирише на ђувеч: ни један парфем му није довољно фин, хоће да каже довољно јак.

Ето зато нам није добар Запад: осећамо да је то сувише далеко да се стигне. Још ако мора пешице да се иде! Узимамо ауто од 100 коња, разуме се на отплату, макар га сутра продали на држаби. Или, још боље, авионом: зар то није најбржи начин да се дође у Подгорицу, ако не у Париз? И, да видите, најјевтинији! Баш као и вагон-ли! Зар, уосталом, прва класа на трамвају не стиже увек пре друге?! Тако је и у духовним стварима: дајте последње новости! Немамо кад да се забављамо прошлошћу: прелазимо на будућност. Филозофи и онако тврде да садашњост не постоји...

Још није јасно? – Ево онда: сељаци смо. Још горе: синови смо сељачки. Побегли са села, као умакли из пакла. Гладни свега. Гладни хлеба, белог и меканог. Гладни ципела. Гладни панталона и капута, шешира, и марамнице испод рупице за цвет. Разумите: ми смо прва генерација која једе хлеб место проје и качамака; која спава на кревету и на јастуку, не на земљи и на пању; која седи на столици, не на камену и на трonoшцу; која живи у зиданој кући, а не на вечитом ветру и мењави. То знајте, и биће вам јасно све: зашто бежимо од села и од сељака као ђаво од крста; зашто хвалимо село, а живимо у вароши; зашто говоримо о декаденцији Запада, а јуримо као махнити у дансинг и у бар, где по мало воња на булевар; зашто смо споља обучени по најновијој моди, а из уста нам се осећа бели лук.

Јуче смо побегли са села; не тражите од нас да се тамо враћамо: онде је, брате, црно. И немојте више да пешачимо, ни да се возимо трећом класом. Ништа што потсећа на село. Сељаци, „наш сељак”, то је велики народ, храбар, племенит, песник, генијалан, али – далеко му лепа кућа! Њему припада прошлост и будућност, те једине реалности, по учењу филозофа. Ми хоћемо за себе садашњост; зато смо надреалисти...

Је ли вам сад јасно, Анте Бонифачићу, зашто се дивим вашој смелости кад сте рекли: „Чим дубље будемо прожети културним вредностама Запада тим ћемо јаче откривати себе?” Јер ништа није смелије и теже него откривати себе, а ништа за нас није нужније. Нарочито за оне који су се „борили па се уморили”.

Инвалиди или дезертери?

Многи љути борци у свиленим чарапама слежу раменима пред нашим напором да у ово тешко време одржимо високо лучу слободне мисли и да помогнемо организовање нашег расутог и поцепаног народа.^{*)} „Лепо је што се трудите, веле они, али од тога велике користи неће бити!”

– Зашто? питамо ми. Зар не треба радити на просвећивању и организовању сељака и радника у свако доба? У осталом, шта треба радити, и шта ви радите за оне и са онима које сте хтели повести у „одлучну битку”?

^{*)} Писано 1926.

– Ствар је у овоме, кажу ти јунаци, непомирљиви у теорији, врло помирљиви и савитљиви у пракси. Сваки рад на поправци положаја сељака значи продужавање живота овоме систему. Јер њима нема спаса. Они сви морају постати пролетери.

– Али, шта ће радити кад постану пролетери! Код нас нема ни толико индустрије да се запосле људи из пасивних и осталих крајева који немају довољно земље. Индустрија се не може створити преко ноћи, а људи морају да живе. У осталом, ако се *задругама* и другим организацијама продужава живот овоме систему, зашто не будете логични, и не устанете исто тако против *радничких синдиката*? Зар и они не раде на поправљању положаја радничке класе, и тако код радника „убијају борбени дух“?

– Ја лично, да видите, каже нам један „интелектуалац“, и у синдикатима не бих радио. Смисла има само једно: илегална акција за припремање револуције.

– Радите ли ви то?

– Ја не, јер сам имао рђавих искустава. Разочарао сам се. Гоњен сам. Увидео сам да маса није интересантна, и да не заслужује да се за њу ради. Уверићете се и ви. То је стока, коју треба путем власто, одозго, натерати на прави пут. Диктатура је потребна, а не „одабрана и организација радног народа“ коју ви проповедате.

– Чија диктатура?

– Све једно чија. Главно је да дођу на власт одлучни људи, који знају шта хоће, па да гомили потеряју суво...

– Људи као ви, не пример? питам ја.

– Па, ако хоћете, и као ја.

– А је ли данас могућна црвена диктатура о којој сте сањали?

– То није и зато ја више нисам комунист; повукао сам се, и гледам себе. Нећу до века да будем луд. Верујте, немате за кога да радите.

– Пустите онда нас да још лудујемо!

*

Стотину оваквих разговора сам водио са друговима или познаницима који су се „опаметили“. Још им поклањам пажње, јер су неки искрени. Већином су покварени и заслужују само презрење.

Били су то млади песници и естети у клици, који су мислили да је оборити буржоаски и милитаристички систем лакше него омлатити суседову крушку. Наишли су на четворо, и онда су брже боље своје напарфимисане и напудроване њушке склонили у редакције великих листова, уписали се у измењаре кога министра корупционаша или у свиту Раде Пашића, или су постали нарочити дописници за будоаре, штале и канале...

Други, уморни, рано су уморени којим жандарским шамарем или наглим премештањем. Полако су заборављали своје „идеале“ из младости, док нису осванули под полициском шапком или на списку које државотворне странке. Зашто? – „Па, знате, у нашој земљи још не може бити комунизма. Треба најпре створити капитализам“. И они сада раде на његовом стварању. Треба да буде народу што теже: што горе то боље, да би дошло оно што су они хтели! Јер, забога, они морају бити комесари, у овој или оној форми!

Зовемо овога или онога од негдашњих опозиционара и бораца да нас помогне у раду. Он се изговара: не видим вашу линију. Бојим се да не продужујете живот овом друштвеном систему (опет иста прича!). У осталом, – додаје тај млади адвокат, или лекар,

или инжењер, или учитељ који жели да постане надзорник, – рећи ћу вам да сам се у последње време приближио извесним радикалским круговима, док свршим неке своје послове. А после, вратићу се ја опет на старе наше идеје.

- Док се обогатите, као извесни социјалистички прваци?
- Сасвим, одговара нам тај мајстор, смејући се. То није тако глупо! – И удаљује се победоносно, у сопственом аутомобилу...

*

Не може тако, браћо драга! *Све што ви наводите само је изговор за нерад.* Нисте ви ни страдали ни мучили се за идеју. Највише ако вас је окрзнуо који министарски указ. Једно парче хартије је вас „револуционаре” и зауставило за вас „неодољиви талас пролетерске револуције”. Лажете ви, браћо интелектуалци! Хтели сте да се брзо попнете на грбачу овом народу. Кад нисте успели да га газите као црвени, ви долазите сада као црни. А још бисте желели да сачувате повластице идејних разлога и да се оправдате: хтели сте ви тобоже, али народ је изневерио. Удри по народу!

Кажете да сте уморни, да сте *инвалиди* једне тешке борбе. Не, ви сте *дезертери и издајнице*. Слаби и малодушни, а уз то неваљали и са великим личним потребама, ви сте брзо и лако избачени из строја социјалне борбе. Немате речи! Ћутите! *Никакве критике ни савете не примамо од вас. Ви сте кукавички побегли, више вам спаса нема.*

*

Ми пак имамо свој пут, и њиме ћемо и даље ићи. Помагаћемо и стварати економске и политичке организације сеоског и варошког радног народа: у варошима радничке синдикате и потрошачке задруге, у селима земљорадничке задруге и синдикате, свуда просветне и културне установе. Тај посао треба радити десетинама година у овој земљи која нема, осим војске, ни једне организоване заједнице. А социјална револуција? – Ми се револуције не бојимо, али знамо да се она не може ни измислити ни импровизовати, већ је морају донети историски догађаји. *За крупније догађаје треба бити спреман као да ће сутра доћи. А на организацији радног народа треба радити, као да ће они доћи тек после сто година.* Зграда будућег друштва може се подићи само на чврстим плећима организованог и просвећеног радног народа. Интелигенцији како бог да...

Оборени дурбини

Почињу се у нашој земљи потсецати крила школованим људима, т. з. Интелигенцији. Велике разлике има од времена када су, под кнезом Александром и Михаилом, чиновницима у мундирима терали народ као „стоку без репа”. Од тога времена, „бирографија” је претрпела неколико јаких удараца. Најпре од радикала у опозицији, затим од радикала на влади.

У крајевима ван Србије, интелигенција је до скоро уживала врло велики углед. Аустрија је била једна моћна бирократска машина. Радић је по њој почео да лупа још за време Аустрије, али се на њу окомио тек после Рата, у новој држави. Он је „преко” радио посао некадашњих радикала.

Најзад, удружени радикали и радићевци лупили су снажно по бирократији кад су, 1925 године, озаконили да је за стицање права на пензију потребно не више 10 него 15 година. И то није први ни последњи удар. Чиновнички закон од 1923 стегао је чиновнике у тешке кврге и осудио млађе и поштене на гладовање. Сутра ће доћи нове мере: одузеће чиновницима реквириране станове, укинуће додатке на скупоћу, отежаће ако не уклонити корупцију, исто и друге повластице.^{*)}

Је ли то само пркос једне странке која ставља под нож све што неће да јој робује, и савија све слободне и образоване главе? Несумњиво је да радикали никад нису имали великог поштовања према „култури” и интелигенцији. Радић још мање.

*

Али у томе понижавању школованих људи има и нечега другог, што лежи ван воље политичких странака. Ма како то чудновато изгледало, *интелигенција губи од свога угледа у једној земљи у колико та земља напредује у економском и културном погледу*. Све и сва у Русији Петра Великог или узаосталој сељачкој Србији, чиновништво игра врло скромну улогу у културној Француској и у индустријској Енглеској или Америци.

Не кажемо да чиновништво постаје непотребно и некорисно. Али се све *више изједначује са другим сруштвеним редовима*. Прошло је време кад је општински ћата био велики ауторитет, а учитељ и поп били страшни учењаци.

У таквом стању, на шта је сведена наша интелигенција? За љубав партиских интереса и по наредби капиталиста, политичари су убили углед школованих људи. По закону самог развоја земље, интелигенција губи свој предоминантни и врховни положај. *Чиновник све више постаје човеком*, приближује се грађанину, сељаку, раднику. Све више се говори о *школованим пролетерима*. Чиновници се удружују, данас у задруге и савезе, а сутра ће у синдикате, као у другим земљама. *Некадашњи господари претварају се у борце*.

Је ли то све? – Не. Интелигенција је од увек и свуда имала, поред бриге за насušни хлеб, и *виших циљева*. Она се ставља на чело свих напредних покрета. Она је водила све велике борбе у историји. Некад је давала команданте и војску у исто време (верске борбе), некад вође већих маса (револуционарне борбе). У најкултурнијим земљама, као што су Енглеска и Француска, школовани људи су само сарадници и помагачи, *први међу једнакима*. У земљама као што је била Русија, они су *водили прву реч*. „Диктатура

^{*)} Писано 1926.

пролетаријата” је често такође тумачена као владавина интелектуалаца у име и у корист радника.

Како је код нас? – Наш народ, претежно сељачки и земљораднички, налази се, *узет у целини*, на прелазном стању између примитивности и културе. *Он више није толико заостао да би мимо његове воље интелигенција могла владати диктаторски. Али још није толико економски и културно развијен да би као равноправан сарадник могао радити са интелигенцијом, и још мање, борити се без ње.* То ће доћи, али још није дошло. Зато интелигенција још мора да игра *водећу улогу*.

*

Демагози и лажови говоре друкчије. Али народ, нарочито сељаци у Србији, виде јасно да нема успешне економске и политичке борбе без помоћи стручне и честите интелигенције. Баш зато што су сада социјално ближи школованим људима, сељаци и радници виде да интелектуалци нису обични нерадници који седе по цео дан и у шољама пију народни зној. *Они виде да ту има радника и нерадника, корисних и паразита.* Они знају, најзад, да су приче о суверенитету и политичкој свемоћи „народа” шарене лаже, и да су у ствари до сада све свршавали више или мање насилни шефови, скоро увек из редова интелигенције.

Наше су народне масе изгубиле *веру у школоване људе*. Та се вера *мора повратити*. У интересу самог народа је да нађе праве помагаче, иначе ће узети оне који највише спуштају у шаку, макар још више вадили из џепа. То је и у интересу самих интелектуалаца: све што они говоре, пишу и раде биће шупља пена ако не захвати дубоку масу сељачког и радничког света.

Интелигенцију у овој земљи још чекају велики и лепо задатци. Она има да савлада велике препоне: мучан морални и тежак *материјални положај* и *неповерљивост маса*. *То је тешко*, али за људе јаке воље и снажна карактера *није несавладљиво*.

Први је услов да се одрекну господства.

Господство на издисају

„Не кажем Вам: господине, јер знам да то не волите. И јер нисте господин, него будачар већи од мене. Кажем Вам: Брате и Друзе!”

Тако пише свестан земљорадник своје другу и брату умном раднику. Тако говори свестан физички радник.*)

Време је да пречистимо појмове. И тај појам „господин” да пречистимо.

Шта је то „господин”?

То је човек рођен у богатству и одрастао у лаком животу, васпитан у сталешким и класним разликама. Још док се ваљао по песку, слуге, посиљни и служавке звали су га господином, или госпођицом ако је женско. Навикао је да га служе други и да га мазе, због положаја његових родитеља или због имања њихова. Он је господин по рођењу и васпитању. По крви, мисли он; по положају у ствари.

Господин је и онај који се родио у скромној кући, одрастао у раду али и у господарењу, поред момака његовог оца, газде. Он није господски, али је газдински син. Отац је трговац, или занатлија, или поседник, али хоће да му син буде господин. Даје га у школу, хоће да оплемени род. Или просто хоће да му син живи боље и лакше. Син то осећа, и диже главу, држи се господски.

Господин је, најзад, и онај што изиђе из сиротиње и мучеништва, памећу или вредноћом, или случајем. Жури да се избави сиротиње, јер је она тешка. Себи гради господску душу: тиранише и понижава све око себе, прве који му до руке дођу. Чиновник или ћата, он сеца сељаке и сматра их својим поданицима; официр, он злоставља војнике; учитељ, он туче децу; муж, он вређа своју жену и мучи послугу.

Господин се стиди рада.

Дошао одозго или одоздо, господин се осећа као нешто више, над свима који раде, који су принуђени да раде, нарочито над онима што морају да раде за другог. Он негује у својој души достојанство белих руку и благодат нерада и уживања. Неће да узвије рукаве и да запне. Ако ради, воли послове чисте и угледне. Комотан је: више воли домаће папуче него притегнуте опанке.

Господин може бити демократ, социјалист, комунист. Ништа не мери. Он је опет сисавац туђег рада. Он може бити хришћанин, па ипак јести хлеб у зноју туђег лица. Он се може бирити за права потлачених, а ипак сматрати за природно своје господство. Он је гладак и мазан, уљудан и важан. Не жури никад, јер је његова вечност. Не штеди, јер је његов свет. Не боји се за будућност, јер сви џепови су му отворени. Никад не прима поклоне: то га вређа. Радо узима зајам: тако је увек на води.

*

Друкчија је душа умног радника.

*) Писано 1926.

Није господин онај који се не стиди рада и напора. Поштује рад других, и цени туђу муку. Цени и поштује, али не из далека, као што чини господин. Он у туђем труду учествује непосредно: готов је увек да одмах ступи као смена.

Ако је био сељак, он се не стиди свога сталежа, а усавршава се, чита, пише. Прелази једну за другом степенице у храму Рада. Пење се у величанству стварања. Ако је био физички радник, поноси се тиме, и готов је да то опет буде. Радо се враћа телесном послу, као сну из младости. Ако је из занатлиске куће, воли тај свет, и са љубављу одржава везе са људима од српа, игле и чекића. Ако је из господске куће, пре се извињава него што се поноси. Он не каже: „И ја сам се мучио, и мене су тукли”. Он каже: „Мени је било лакше”.

Умни радник крије своје господство, које цео свет око њега подвлачи. Крије га, јер осећа неправду своје привилегије. Он нема таштину имена и положаја, већ понос успешног делања.

Умни радник је човек будућности.

Он је данас редак, рећи него што би се могло веровати. У свима нама који више не радимо својим рукама још живи скот који би хтео бити господар, роб који би хтео бити тиранин, гладница која чезне за богатом трпезом, гоља који жуди за луксузом. Сви смо ми још сирови, нови у култури, неуки у мудрости Простоте и Скрамности. Код нас се толико говорило о господи, више него игде, зато што још нема правих умних радника. Речи „интелигенција” и „господа” постоје само у словенским језицима недавног робовања. Има их свакако у Азији и Африци, које још робују. У европским језицима, те речи се више не употребљавају.

Ми нећемо да будемо господа.

Ми хоћемо да будемо умни радници.

Радић каже: покварена и поштена господа. Ми кажемо: Господа и умни радници. Класни покрети, раднички и земљораднички, нешто су више од осталих покрета, већ по томе, што не признају господу: признају само другове и браћу.

Срамота је бити господин. Част је бити умни радник, земљорадников и радников друг и брат. Јер то, пре свега, значи одговорити на зов земље.

ПРИБИРАЊЕ

Вуче Земља!

У историји овог народа јасно се види једна тежња: да сваки покрет који има у себи животне снаге силази на село, и међу сељацима тражи свој најбољи ослонац. Сви наши идејни покрети, каже Слободан Јовановић, претварали су се временом у сељачке покрете. Тако је било са оним у Европи школованим Србима, који су се доцније организовали у либералну странку; тако са социјалистима Светозара Марковића, који су створили сељачку радикалну странку; тако мора бити и са оним социјалистима и комунистима који имају разумевања за *нашу стварност*. Остали, који остану заљубљени у своје теориске формуле и одржавају веће везе са индустријским Западом, него са овим земљорадничким Југо-истоком нашим, сви они пливају на површини, без додира са нашом средином, без корена у земљи.

Вуче земља све што је садржајно и тешко, што у себи носи клицу живота, као што на дно суда пада једно и здраво зрно, док се по површини воде шепури шупља семенка.

Вуче земља све оне људе који имају смисла за стваран живот, за истинску патњу раднога народа, онога најзапуштенијег, најбеднијег, – сељачког радног народа.

Вуче земља све оне који имају нос, слух и очи да осете и виде како се у наше доба дижу непрегледне војске сељака и траже своје људско достојанство.

Ко то не разуме, коме то није јасно, ко нема осећања да се у свету дешава нешто ново – *коначно ослобођење сељака* – тај нек нам се слободно смеје и руга!

Памтимо ми оно време – не тако давно – када се варошки раднички покрет проглашавао за „гомилу мангупарије” коју лажу, варају и краду букачи и лармације. Памтимо кад се рекло: Шта може фукара? Шта вреди шегртарија? Ко гледа калфе? Па је протекло неколико година, и онда се са страхопоштовањем говорило о радничком покрету. Он није уништен, и не може се уништити, јер је нужно, неизбежно, да радници имају свој класни покрет и да он буде сваким даном јачи.

Сећамо се и оних бедника што хрватски сељачки покрет прогласише за пролазну и надувену бујицу, а Стјепана Радића за лудака и пијаног свирача уз тамбуру. Па је пролазила година за годином, а хрватски сељачки покрет је бујао, јачао, ширио се... Скида сељаштво једну по једну кабаницу, па је ипак страшно непријатељу и мило пријатељу: Јако је оно као такво, као Сељаштво.

Осваја сељак све редом.

Лако је било тући и исмевати сељачки покрет док су били на видику само појединци, више или мање симпатични људи, са прошлешћу и слабостима. Али данас се, ево, све више губе појединци, и излази на површину сељак, земљорадник, тежак. Доктори и професори уступају реч сељацима. Чудо невиђено, је ли? У сваком броју *Рада* већу половину садржине давали су сеоски дописници! Покренули смо лист за интелигенцију. А кад оно, привукла га земља, освојили сељаци, преплавили га, и држали га неодољиво.^{*)}

^{*)} Рад, лист за одбрану и организацију радног народа. Уредник др Драгољуб Јовановић – Београд, 1926, 1927, 1928.

Тако ће бити свуда. Створио кнез Милош државу за себе, за своју браћу и своје ортаке. Али се нашли музиканти народне, сељачке душе и заглунили му уши својом претњом. И тако редом, преко свих власника, до Боже Максимовића из Кнића. Не знам како овај или онај главоња из Шумадије разговара са народним посланицима, али знам да би му задрхтало колена кад би чуо да долази права сељачка депутација из љуте Груже.*) На жалост, она још не долази. Али нећемо је дуго чекати: Гружа ће се кренути, као оно шума у *Макбету!*...

Земља вуче све оно што је пуно и плодно. И тешко онима које она не привлачи, или их не буде хтела примити у своја недра!

Кад наступи пролеће, буди се цела природа. Распеване дубраве зову тежака на рад. А он, свестан своје дужности и робовања свога, осећа како буја у њему силовита побуна против свих неправди. Тражи савезнике за своју борбу, зове помагаче. Његова је битка неодложна. Пожуримо да му будемо савезници и помагачи, да га не би сутра нашли против себе! Нарочито морају пожурити млади људи, носиоци будућности.

Реализам новог поколења

Никад се нисам могао помирити с тим да су послератни људи гори од предратних. Гори, то значи од мање вредности за друштво. Јер ако би то било тачно, онда би морало бити једно од двога: или да стари људи одржавају друштвену зграду још и данас, или да се она троши и распада услед неспособности нових.

Ево истине: најважније положаје и одлучујуће послове још увек имају у рукама стари.*) Али, осим неколико изузетика, то је једно зло: међу њиховим старачким прстима, установе, ствари и покрети кржљаве и пропадају, осим ако су они само фирма, док прави посао обављају млади и способни. Управо је скандал колико мало раде, а како много прихода вуку наши старци!

Неко је израчунао да у Београду има „познатих јавних радника” који заузимају врло уносна места у по 20 и 30 управних одбора: они управо само јуре од седнице на седницу, то ће рећи од благајне на благајну. Или им доносе хонораре код куће они исти служитељи који их обилно служе кафама, да не би дремали на седницама. Наше бирократизовано друштво је презасићено старцима: не само политика, него и администрација, и наука и привреда. „Не даду старци!” – тако јаучу сви они који би нешто хтели да предузму, да ураде или да измене.

Са друге стране долази одговор, одбрана и напад: „Не ваљају млади!” И чују се најпогрднији изрази: „шими генерација”, „послератна роба”, „брзометни матуранти”, „студије на јуриш”. Довољан разлог, зар не, да се младима ништа не да, да се задрже све позиције, да се овековече старци? Има у томе једно такво неразумевање времена и догађаја, да ова рђава оцена о младима пада као осуда на главу старих.

*

*) Писано 1927.

*) Писано 1929.

А шта је *рат*, шта је друго него највећа „светска револуција”, како се изразио Претседник Масарик? Шта је *послератно доба*, него најбоља школа искуства, коју не могу заменити никакве матуре и никакве студије? Јесте: рат, бежанија, окупација, па онда инфлација, па већ неколико година незапамћене привредне кризе. Шта је то? Зар то не замењује у младим мозговима сву романтику, све сањарије, сву папирнату културу (старачко хвалисање више него стварно знање) предратних генерација?

Не могу више да лажу: сада можемо да ценимо њихову „универсалност”, „перфектно” знање језика, легендарну начитаност. Сада више није лако рећи да је неко „полудео од много знања”, јер смо чули шта је сифилис и прогресивна парализа.

И после: *филм, новине, радио*. Зар то није школа? Зар то није култура? Па онда: *путовање*. Читаву Југославију унакрст пролазе млади људи сваке године. Пре рата је био Цариброд иностранство, а Земун – Европа. А данас су младићи и девојке код своје куће у Дубровнику и на Бохињу, у Јајцу и Охриду, на Плитвицама и на Ловћену. И то није школа? А било је врло културно знати где је Косово и „српска Атина” – Нови Сад.

„Послератни неморал”, – пуне нам уши старци. „Криза морала”, веле они. „Корупција”. „Партизанство”. Свега тога, кажу, није било пре рата. Или се бар није тако звало, исправљамо ми. У осталом, послове воде они. Положаје држе они. Партије су биле њихове. Корупционаши, – то су њихови људи, или њихови непосредни ученици. Ни једног послератног имена под срамним жигом крађе, материјалне или интелектуалне. А ако помену једно или два имена, рећи ћемо да знамо њихова дела. Нека нас само повуку за језик.

Али има два неодољива аргумента у њиховим устима: „корзо” и „спорт”. Омладина шета. Омладина не чита. Омладина се не интересује за јавне ствари. И још један: „мода”. Хоће свако да је лепо обучен. Најзад, један деликатнији: „жена”. Нема више стида: не зна се више ко је мушко, ко је женско. Мешају се до неморала.

Све је то истина. Цела истина. Само су ту у питању два схватања живота и културе, лепоте и морала. То су управо два времена, да не кажемо два света. У очима старих, омладина има неколико великих мана. Рекли смо како се зову те мане. Али има две ружне речи, и две још ружније ствари, које се данашњој омладини не могу уписати у грех: *кафанчине* и *романчине*. И једна стародревна и славна установа више не постоји: *вечити студент*.

Је ли потребно да објаснимо? Биће лепше да ништа више не кажемо. Ове три страшне речи довољно саме говоре. Омладина шета, корзо је пун: али зато у каванама нема младића. Омладина се бави спортом, и налази се по клубовима: зар то није разумљиво после рата? Како би изгледала да се не бави спортом, него да савија кичму над књигама, или над картама? Омладина се облачи по моди: хвала богу! Зар ђак и студент и млад радник мора да значи одрпанко, дроња и мангуп? Младићи и девојке су другови и другарице: у срећан час! Зар су боље жене биле оне предратне гуске што су држале као у воску да децу доноси рода? Књижевна романтика ишла је упоредо са онанијом: ми волимо да верујемо да је тога данас мање.

Студенти су често боље обучени од професора. – То је тачно, мада знам пуно њих који су бедни. Али зато више од пола студената данас *раде*. Хоће лепо да се обуку и добро да једу, али раде. Као и младе сељанке: никад више нису радиле. То ће вам рећи сваки сељак. Хоћу да скандализујем старце: онај студент што је предузео са друговима да продаје млеко и тестерише дрва по Београду, да држи гардеробу и разноси кифле и новине, тај студент плаћао је једно време собу 800 динара, јер не може да живи без

купатила. У толико горе за Бору Станковића, који је лумповео са студентима, и за универзитетског професора Гигу Гершића, који је за испитним столом распознавао своје партнере са коцкарског стола!...

*

Нешто ново се дешава. Умире романтизам. Умро је већ. Ишчезавају сви његови реквизити: задимљена кафаница, са прљавим столовима и још прљавијим картама, газдарица или газдаричина ћерка, поцепане хаљине и стари руски романи. Рађа се реализам: корзо, спорт, филм, новине (јесте: то је модерна енциклопедија „за народ и младеж”), брзе и ефикасне студије, практичан рад, и што удобнији живот. То није ни мање здраво, ни мање морално од предратног мамурног и севдалиског расположења.

Што се тиче односа према женском полу, нама изгледа овај садашњи однос много бољи. Скидају се копрене које од девојке чине једну мистерију. Али је исто тако мање могућно балканско и душманско поступање са женом, кад једном престане да буде – мистерија. Девојка је данас друг младићу, друг јасан али равноправан.

Још један незаборавни приказ. На мајушном острвцу Плитвичких Језера, одржава се течај за скаутске вође. Има и неколико девојака. Видео сам како једна од њих (можда најмлађа и најлепша) командује „мирно” својим стаситим друговима, са којима се мало пре тога купала у језеру, и који су још у костимима за купање. Ту сцену би уживао да види какав данашњи старац, али би му закрвавиле очи кад би та дражесна планинка била његова ћерка!

За социолога, ова сцена није знак неморала, већ знак *новог морала*. То је морал спорта, кратке сукње, другарства, заједничке наставе; морал без лажног стида, без романтике; морал једног реалнијег поколења, хитријег, практичнијег, американског, аутомобилског и индустриског.

Најзад, читање и знање. „Ништа не знају”. Истина је: мало знају, бар оно што старије интересује. Али умеју да наброје (и то не студенти и гимназисти, већ основци!) имена свих филмских глумаца и познатих спортиста. Нека се питају наши стари шта су они знали у тим годинама. То они неће, јер немају рачуна.

Колико је био бољи човек Ренан када је изражавао жељу да види какав уџбеник за децу од после педесет година, и кад је рекао: данас дечак од тринаест година зна више математике од Питагоре! И Ренан је био старац, али старац велики, широк и пун разумевања за прогрес. Јер ту се ради о заслугама и вредности ове или оне генерације. Ради се о нужном напредовању човечанства, о прогресу. Они које време гази неће да признају, – то је све.

Две ствари објашњавају зашто се омладина мање интересује за јавне послове. Остварен је *национални* идеал, којим се одушевљава предратна поколења. Данашња омладина не може да се загрева за оно што је остварено, и што у осталом није дало очаравајуће резултате. Друго: *политика* као таква оманула је.

Траже се данас нови путеви. Не речи, не фразе, не пароле, већ: рад, практичан рад у масама и са њима, нарочито рад на селу и са сељацима. Никад се младићи који уче нису више оружали знањем. Још један податак: данас студенти дају семинарске радове и светосавске темате онакве какве су некад докторске дисертације давали њихови старији. Зато ваљда они са пркосом бацају у лице завидљивим старцима: „Тако ми, шими генерација!”

*
* *
*

Погледајмо ствар с друге стране. Може бити да је одиста после рата прешао преко омладине један талас лежерности, – да тако кажем, – талас површног схватања живота и жеље за забавама, али је то посве разумљиво, кад се зна, колико су лишавања и колико мука издржали ти млади људи у најкратичније доба живота (као деца и као младићи) и кад се зна, да су због рата и ратних прилика били удаљени од школе и препуштени сами себи, ако не и улици или случајном надзору. Међутим, велико ратно искуство и тешкоће послератног времена нису могли да прођу без дубоког трага на душама омладине и да не изазову једно потпуно настројење духова. То би се настројење једном речју могло обележити као реалистичко, али не само у рђавом, него баш у позитивном и добром смислу.

Ако је на први поглед мање идеалистичка и одушевљена за више циљеве, модерна омладина у суштини није ништа мање позитивна у својим поступцима од предратне генерације. Чак се може рећи, да она гледа ствари много трезније и да је приправна да живот изграђује својим властитим напорима, с уверењем, да се ствари могу мењати и у току јенде или неколико деценија.

Има јендо обележје који ће остати карактеристично за доба у коме се развија данашња омладина: то је свакако уверење да се личном и групном енергијом појединаца и енергичних мањина може мењати изглед ствари, и да друштвени развој и прогрес нису везани за неки историски фаталитет, или за дугу и спору еволуцију установа и идеја у свету. И најнапредније идеологије, као на пример социјализам, имале су пре рата један фаталистички карактер. И сам марксизам имао је у себи од тога фатализма: све се очекивало од нужног историског развоја.

Велике промене настале су услед Светског рата, а нарочито услед великих друштвених потреса у Европи и Азији. *У динамици која је унеснатим догађајима у душе новог поколења, ја видим гаранцију да ће модерна омладина имати много више вере у своју властиту снагу и много више смелости и иницијативе за велике подухвате.*

Без обзира на то, да ли се слажу са методима и са крајњим циљем Руске револуције, несумњиво је да млади људи, који су одрасли на светлости њеног пламена, морају имати један други дух него предратна генерација, за коју је револуција била само једна идеја, нешто слично страшном суду: она је имала да дође независно од нас, независно од људске воље. Исто ово вреди у великој мери и за фашизам, који се развијао тако рећи пред њиховим очима, опет без обзира на то, да ли се слажу са његовом национално-шовинистичком идеологијом.

Уосталом, ја сам из личног искуства са академском омладином стекао много повољније мишљење него и што се обично о њој има. Годинама, пратио сам њен рад преко године и на испитима, и моћу рећи да сам врло задовољан резултатима које она показује.

Дадашњи студент схвата време проведено на Свеучилишту не као некадање Гетеове "Lehrjahre", него као одређен задатак: *за њега студије нису неограничено дуге, него је то јасно обележена мисија, посао, рад.* Тко се може и протумачити, што је ишчезла традиционална и некима симпатична појава вечног студента. Данашњи студент долази у школу као што наш емигрант иде у Америку: с циљем да пређе на један

конкретан посао, на извршавање свог животног задатка. Зато студије схвата практично, и свршава их релативно брзо, обично за четири, највише за пет година.

Много се изменио и спољни изглед студената. Они су чисти, обријани, – према пређашњим рутавим, брадатим студентима, с излизаним, масним и широким шеширима. Они су лепо обучени, спортистички, лаки људи. Да ли то значи, да су богатији? Не! Више него пре рата, *данас се школује сиротиња: сељачки и раднички синови*. И ако данашњи студент борављење на Универзитету схвата озбиљно, пословно, ипак не схвата га само тако. Он се обично бави још и таквим занимањем, које му помаже да се школује. Врло велики број наших студената раде да би се издржавали, често пута раде обичне физичке послове, по угледу на познате америчке и немачке студенте-раднике.

Је ли онда чудновато, што су студентови идеали реални и сасвим конкретни, – како у личном, тако у и колективном деловању? Зато, напослетку, и у групним иступањима, академичари показују необични смисао за блиске и остварљиве, практичне циљеве, с одређеним и прецизним методима за њихово постизавање. Нова генерација формира се у једно тешко и необично али и велико време, пред призором невиђених националних и социјалних сукоба, који не могу остати без јаког утицаја на развој историских прилика. Она ће узети великог учешћа у изграђивању историје, и то свесно, плански, и са намером *да сама види плодове свога рада*.

Нема потребе да нарочито истичем, каква је и каква ће сутра бити улога овакве једне омладине у обличавању наше властите данашњице и сутрашњице. Та се улога већ види, по живом, интелигентном, – у исто време умереном и храбром, – држању, које наши студенти имају према домаћим и међународним приликама, нарочито од јесени 1931 до данас.

Њихова улога се види и по томе што мање говоре о идеалима, а више о циљевима.

Циљ у животу

Не кажем *позив*. О томе се много брину Американци: да се за сваког члана друштва пронађе струка која најбоље одговара његовим способностима, телесним, душевним и моралним. „Професионално упућивање”, тако се звао и још се зове нови „универсални лек”, позван да реши сва питања. Нека свако ради посао за који је најподобнији, па ће све бити у реду. Зар то није поново истицање оне сувишне познате британске речи: – „Прави човек на правом месту”?

Не кажем *идеал*. Изгледало би старомодно, у ово време претераног реализма.^{*)} И звучало би чудно, у јек привредне кризе. Бојим се да не понизим тај појам и ту реч. Идеал је света ствар: не може свако бити светац, нити се чак клањати свецима. Идеалиста има свако друштво: они су „со земљи”, квасац у тесту људском, зрно које оплођава. Али њих мора бити мало.

Зато кажем *циљ*. Од сваког човека тражимо да има циљ у животу. Биљка тежи светлости. Животиња слободи. Човек тежи циљу. Шта то значи? Од безличне масе, глине, гипса или мермера треба израдити фигуру. – Лепу? То није главно. – Складну? По

^{*)} Писани 1930.

могућству. У сваком случају, изразиту, са својим особеностима. Имати циљ, значи хтети свој образ, свој лик, своју личност. Значи, издвојити се из масе и постати јединка. Значи, најзад, постојати, јер не постоји оно што нема својих облика, свога имена, свога властитог живота.

Ко нема циља у животу, тај не постоји, у друштвеном смислу, као што за уметност не постоји неизвајан камен, за индустрију неископан угаљ, за музику непробуђен тон. *Циљ* је за мисаоно биће оно што је инстинкт за животиње, и не знам каква унутрашња снага за биљке. Човек је утолико више човек, – то значи биће које осећа, мисли и хоће, – уколико животни циљ у њему јаче делује.

*

Циљ може спавати, као што дремају сокови у дрвећу преко зиме. Многи људи не живе, него трају, јер или није пробуђен, или је заспао њихов покретач, хоћу рећи циљ њихов. Ко ме сте захвалнији него човеку који је открио циљ вашег живота? Има ли веће заслуге него некога пробудити на свестан и вољан живот, то јест на живот са циљем? Све пролази, само не догађај, сусрет, однос који нам је скинуо копрену са очију и открио нам циљ живота. Све се заборави, само на удар који је „нашао искру у камену”.

Замислите, одиста! „Без њега би у кâм очајала!” Жалост велика, неизмерна. А тек колика је радост у стваралачком удару?! Веће од ње нема. Скала је оваква: *стећи* циљ, *одржавати* циљ, *будити* циљеве. Три степена стваралачке радости: пасивна, активна и суперактивна.

У једној младеначкој исповести читам ове редове: „Судбина је хтела да ме утопи у вечит сан, али Ти си ме раздрмао. И показао си ми да могу да се усправим, и да живим друкчије него људи који ме окружују... У сусрету са једном душом која живи и пати, постало ми је јасно да се сада више никад не смем успавати. Јер не треба заборавити да *живимо ради циља, а не ради голог живота*”. – Два степена радости: што се стекао и што се има циљ. Сада треба да дође трећи: будити циљ у другима.

Хоћете да видите сјај у очима нечијим? Желите да осетите колико снажно може да запламти нечија душа? Поставите питање о циљу. Ако има „материјала” или „потенциалне снаге”, сјај ће се појавити, пламен ће кренути, и ви ћете имати почетак оне радости коју је осетио Прометеј, кад је с Неба украо ватру и донео је људима.

Радост ће да расте, ако је ваш удар нашао искру у камену. – Пазите! Нема је у свакоме. – Будите стрпљиви! Не јавља се она од првог ударца. – Будите готови на патњу! Зар не знате како су богови страшно казнили Прометеја: приковали су га за кавкаске стене, и птице грабљивице прождирале су му утробу. Све се плаћа на овом свету, па и радост оних који хоће да одржавају и бране свој животни циљ. Колико тек морају поднети они који носе упаљену свећу, буде успаване, храбре посрнуле, опомињу залутале, поправљају заблуделе! Али зато је њихова радост највећа: то је право сладострашће.

*

Благо онима које нађе човек са свећом. Зар не? Благо камену што дође у руке вештом и надахнутом вајару. Благо груди коју преврне, уобличи и оплоди рад тежаков. Благо књизи коју расече и прочита марљив и одушевљен читач. Благо вама ако сте на

своме путу срели Прометеја и ужегли свој комад лучи од његове небеске буктиње. То је радост прва: *наћи свој циљ*.

Друга није мања. Већа је она, и незнатан број људи је позна: Сачувати пламен од ветра и мећаве, пронети га кроз сва искушења, спречити га да не падне у мрак и у сан поновни. Нарочито ми, Словени, људи са Истока и са Југа, тешко у томе успевамо. Великолепне ватре се запале у младим душама. Па брзо гасну и умиру. Хоћете ли ви *одржати ваш циљ*, спровести га, или га бар остваривати целога века? Или ћете, као она патка у Батајевом *Људском месу*, полетети пола метра у вис, па брзо пасти у тиху и угодну бару свакидашњице?

Циљ свих циљева јесте радост трећа: *будити циљеве у другима*. Она претпоставља прве две. Доступна је мало коме. Али ви њој морате тежити. Иначе ће доћи у опасност сам ваш циљ. Од ученика, ви морате хтети да постанете мајстор. Само тако ћете бити достојни свога учитеља, хоћу рећи свога будитеља. Само тако ће се пламен не само *одржати* него и *повећавати*.

Ви питате: *какав циљ*? Зар ма какав? Зар и богаство? Зар и уживање? – Видите, ја ту одлучно одговарам: мртвила се бојим, не живота. Пасивност не волим. Оскудица воље, то је опасно. *Живети, радити, хтети*, – то ми је довољно па да верујем у будућност. Шта, како, којим замахом? – то је другостепена ствар. Главно је да се има циљ у животу, и да се он спроводи стално и доследно. Али не живот сам, него живот ради остварења циља. Ко то има, не зна шта је *тешко*, не боји се *патње*, и никада му није *досадно*.

Загледајте у себе, и видите јесте ли *нашли циљ* свога живота, и да ли *радите* на њему. Ако сте нашли и ако радите, живот ће вам бити лак, поред свих тежба. И онда идите даље. Тражите радост највећу: да будете вајар других личности.

Ви сте нестрпљиви да сазнате: какав рад вас чека, и какви циљеви.

Ситан рад – Велики циљеви

Милутину Смиљанићу^{*)}

У Алманаху *Генерација пред стварањем* написала је, 1925, једна храбра и поштена рука ове редове, које не треба заборавити: „Нећемо се, мислимо, преварити ако устврдимо да мора наступити – кад тад – један период минимализма, ситних живота, без великих историских декорација”. Овај човек, словенац из Истре, – Отокар Кершовани,^{**)} – убрзо је сам пошао другим путем; ситан рад га није могао задовољити. Али је он горњим речима несумњиво изразио потребу нашег времена, или једног времена које ће – кад тад – морати и код нас да настане.

Зашто се у нашој средини тако мало људи посвећују скромном социјалном и културном раду? Зашто је ограничен број високо образованих првака који пристају да раде на задругарству, на просвећивању, на чисто културном пољу, па чак и на науци? Зашто наше најбоље памети најрадије прихватају крајње идеје, – левичарске или десничарске, – остављајући слабијима да воде напредне али умерене и несиловите

^{*)} Стрељан 1941 године од Немаца на Бањици.

^{**)} Стрељан 10 јула 1941 од усташа у Загребу.

покрете? Зашто, најзад, политика мами код нас толике прворазредне људе, који за њу смисла немају, те се брзо разочаравају и тону у безвољну клонулост?

Одговор на ова питања је прост. Ми смо заостали иза других народа, и тешка нам је сама помисао да морамо толико дуго да идемо не би ли их стигли. Зато гледамо да ухватимо неку пречицу, да извештан део пута прескочимо, да нешто измајсторишемо. – Француски и дански, швајцарски и холандски сељаци, па и чешки и словеначки, у новинама најрадије читају берзанске извештаје и цене. Наши сељаци, – нарочито у оскудним крајевима, и они који су без земље или без зараде, – страшно прате светске догађаје. Ево каква ми питања поставља у свом писму један млад човек из српског сремског села:

„Како ће се свршити сукоб између Јапана и Кине”?

„Зашто су Бријан и Лавал ишли у Берлин?”

„Хоће ли успети конференција за разоружање?”

„Да ли ће ускоро избити рат?”

„Шта се сад дешава у Русији?”

„Зашто је шеф америчког генералштаба Мак Артур долазио у Београд?”

„На којој висини ће се зауставити енглеска фунта, и хоће ли динар падати?”

Очигледно: болесник који нема наде мисли о другом свету; несрећан човек машта о царству снова; очајник тражи светлу тачку на ма којој страни хоризонта. Чека догађај са стране, јер не верује у нашу снагу. Нада се нечем натприродном, јер га је обичан живот преварио. Жели чудо, јер се боји стварности. – Тако је код младих народа, па је тако и код младих људи. И наша омладина се томе не може отети. Све младе, хоћу рећи неразвијене, средине, па и ми, морају проћи кроз ту фазу идејног заноса и херојских подухвата. Нарочито је такво стање духова разумљиво данас, кас се у читавом свету љуљају установе и ломе схватања, и кад се траже нови путеви.^{*)}

*

Природно је, дакле, што тежимо великом и што хоћемо да идемо крупним корацима, па и скоковима. Добро је што смо идеалисти, и што своје идејне потезе извлачимо до краја. Али, обратимо пажњу! Ако наше одушевљење није озбиљно засновано, прети му опасност да се брзо спласне. Ако наше наде нису поткрепљене чињеницама из стварности, горко ћемо се разочарати. За нас је то још важније, јер ми не знамо за средње путеве: из једне крајности идемо у другу.

У Алманаху Кершовани је добро приметио: „Нарочито левичарима увек прети опасност да из максимализма (све или ништа!) падну у апатију и декаденство.” – Кад не могу да решим сва светска питања, решаваћу своје лично. Хтео сам да спасем човечанство. Кад то не може, онда ћу да гледам себе и своју фамилију! . . .

Примери су колико жалосни толико многобројни. Зар је мало левичара, бунтовника, револуционара, опијених и разбарушених, који су за неколико година постали обичне ћифте, ако не пљачкаши и исисивачи? Зар је мало трезвењака из гимназије који су се после претворили у древне пијанице? Зар се толики идеалисти нису извргли у најгрубље материјалисте? – Зашто? Одвише далеко су бацили своје копље; преценили су своју личну и нашу снагу; рачунали су нереално. Њихов идеал, у место да буде животни циљ, постао је грех младости. Дете њихове душе умрло је као недоношче.

^{*)} Писано 1931.

Хоћемо ли се, поведени тим примерима, одрећи идеала, и великих задатака, и далеких циљева? – Не. Али ћемо бити рационалније и позитивнији. То значи ово: водићемо више рачуна о стварним приликама, слушајући пажљивије глас разума; гледаћемо да више стварамо него што рушимо. Дobar тркач верује у свог коња, али неће да га изненади: он му уочи утакмице показује све препоне. Тако ћемо и ми провести наше уверење преко свих тешкоћа и кроз сва искушења.

Као прави јунаци, отворићемо очи за све опасности. Кад у једном тренутку приметимо на небу огањ, биће нам доста ако знамо да је то сумрак: нећемо очајавати што већ није зора новог доба. Ако на све то будемо готови, нећемо се разочарати. Иначе, чека нас разочарање, и погруженост, и потиштеност велика, као човека који је употребио морфиум или алкохол.

Кад се не бих бојао да ћу увредити његову скромност, поменуо бих, као човека који је успешно решио овај задатак, једнога реалног идеалиста, који проповеда и изводи „ситан рад за велике циљеве” – Милутина Смиљанића. Он је као борац о коме говори Жорес: *корача по чврстом тлу стварности, а води га звезда идеала*. Тај се не заноси празним обманама, и зато се никад неће разочарати. Не мора да се опије да би био весео, нити да се разгњеви да би био строг. Срце му је под контролом разума, а сваки суд му је загрејан људском самилошћу. Људима те врсте без страха можемо поверити старање о нашој будућности. Једино они могу да утоле глад сељачке и радничке браће.

Гладни Знања

Никад нећу заборавити једну слику.

Било је то у Старом Сивцу, великом селу Северне Бачке, у селу сада славном због прве фабрике шећера подигнуте од произвођача шећерне репе. Фабрика је била готова; машине су биле пуштене у рад; славио се свечано почетак рада. Са свих страна Војводине и Срема, а нешто из Србије, нарочито из Подриња, дошла је маса сељака, акционара и гостију. Дошли су и „кумови”, т. ј. они који нису веровали да ће се дете родити, који су чак све чинили да се оно не роди, или да мати побаци; али кад је оно већ било ту, они су се примакли: да га благослове, да једу и пију на крштењу. Било је говора, званичних и незваничних, учених и простих, лажних и срдачних. Сирена је кат-кад запиштала и позивала поглед ка димњаку. – Димњак! Тек ту сам видео колико наш сељак има поштовања за индустрију, за фабрику, за машине, димњаке. То је у његовим очима неко чудесно биће, добро и благотворно божанство, вила нека или вилењак из бајке. Чудо одиста: На једној страни зграде улази из канала блатњава репа, – она њихова, сељачка, – а на другој излази кристални шећер, и гомилају се бела шећерна брда . . .

Кад су „кумови” изговорили, требало је да се почасте. Био је банкет: ручак под великим шатором. Служе сељаци Сивчани. Једу гости, сељаци и господа. Почеше здравице, господске лажи и ласкања „сељачком подухвату”, песме нашем „вредном ратару”. А гости сељаци послушаше мало, па поче да им бива досадно: увек исте празне речи. Јави се са дна шатора песма: лагана, дуга, тужна, отегнута, као да долази испод земље, као што је и долазила, из ширине и дубине банатске. Почеше да прскају шале, доскочице, добацивања, после неколико чаша вина. Здравнице су без успеха. Разговор је све живљи.

Од једном, у средини једне стране, испод самог шаторског платна, устаде један млад човек и узе да говори. У почетку га нико није слушао. Али после првих речи, оближњи пустише неколико: пст! и чујмо! И онда разабрасмо да је хтео да говори о томе како се резанци од репе трапе и чувају за зимску храну стоке. То да говори као здравицу.

– Од куда му то пало на памет! добаци неко из чела стола, један од „кумова”.

– Чујмо, људи, чујмо: то нам треба! заграјаше сељаци.

И онда се деси нешто необично. Поскакаше људи са столова. Примакоше се месту одкале је говорио Милутин Јаковљевић, агроном који је долазио из Чешке. (Опет две амајлије за наше пољопривреднике: „агрономи” и „Чешка”!) Начуљише уши, ујагрише очима, отворише уста. Слушали су тако више од пола сата. Кад је говорник дао један стучан и технички детаљ, селајк би се намрштио, прогутао би пљувачку, правећи напор да упамти. – С времена на време чуло би се:

– Како, како рече, господине?

Слика величанствена: гладни знања, сељаци се наројили око једнога школованог човека, који рукама и прстима преврће резанце, мокре и суве, меша их са другом пићом, баца земљу преко свега, одгрће затим земљу и лопатом сече сочну материју, баца је у кабао и у јасла, и једу краве, наслађује се телад, кљуцају кокоши, гоји се марва и живина. Јаковљевић слади резанце, као најлепше колаче или воће. Сељаци уживају, и окрећу језик

по устима. А господа „кумови” унезверено гледају, и дође има гадно овај десер сељачки после барањског вина и бачванских слаткиша.

Агроном из Чешке је завршио. Сељаци припљескаше, и захвалише узвицима. Сељаци натраг својим столовима, богатији једним знањем, срећнији због једног искуства.

*
* *
*

Није дакле само земље гладан наш сељак. Ох, земља је његово божанство. Њој служи, њој робује, њу милује и оплакује. Више је воли него своје најрођеније. Највећа жртва, то није кад умре отац, ни жена, ни син. Највећа жртва, то није кад сељак изгуби руку или ногу: то је кад мора да прода комад земље. Зацело: Земља! Ту нема поређења. Жену воли један пут у животу онако како земљу воли сваког дана и сваке ноћи. Земља је велика, највећа љубав његова. То му је колевка; то му је гроб: постеља најслађа, своја земља. Сину, који се највише воли, мезимцу, јунаку, поносу и дики својој, сељак ће подићи споменик на њиви. На својој њиви; на његовој њиви. Да не сметају обичаји, он би се тамо дао и сахранити, и измешао се са сировином свога рада, са предметом своје љубави, упио би се у њу, изгубио би се у њој. Земља, дакле, то је светиња којој нема равне. И сељак је гладан ње, као тица ваздуха и као риба воде. То је јасно. То је суштина његова бића.

Али не само земље. Гладан је он и знања. Он осећа да је земља без знања као гусла без гудала, као књига без очију или без писмености. Све више он то осећа. Тако, да се данас његова глад за знањем може поредити једино са његовом глади за земљом. – Јер, на крају крајева, постало је очигледно да није довољно имати много земље. Видели су сељаци како је Бора Штављанин од ничега дошао до 20 хектара земље, али не радећи пшеницу и кукуруз на својој слабој и никаквој земљи, већ гајећи најбоље јабуке, најбоље шљиве и најбоље крушке, читајући, учећи, мењајући рад и начин рада, школујући себе и синове. Чак га ни политика није могла убити, ни толике за друге плаћене менице.

Али Бора *зна!* Као што *знају* Арсеније Недић учитељ из Пласковца, Милош Петронијевић из Атенице или Драгиша Мајсторовић из Дедоваца, Кузман Дадић из Ст. Бечеја, Драгољуб Симић из Чумића, или онај Драгољуб Мијатовић из Жутице што је довео воду с Копаоника. Или Милан Ћурчић из Ст. Сивца што добија 86 метара селекционог кукуруза по хектару, Московљевићи из Варне, Радоје Гајовић из Кормана, Михаило Чулић из В. Дренове, Стева Поповић из В. Бастаја, Мирко Маноилов из Градиња. Као што знају и многи други у овој или оној околини. „Више вреди знање него имање”, – то је нова земљорадничка пословица. Не *умети*, јер и лопови и корупционаши „умеју”, – него *знати*.

Некад се међу сељацима много ценили људи који су знали верске науке и астрономију. Говорило се „зна јеванђеље на памет”. Или: „броји звезде”. То је као оно још раније: „гумачи снове” или „чита Вечити календар”. После су били гласовити они који су „ишчитали целог Пелагића”. Данас је друкчије. Цени се сељак који чита и који зна физику, хемију, науку о газдовању, књиговодство. За разлику од интелектуалаца, који се опијају *апстракцијама*, т. ј. чисто идејним, појмовима, сељаци воле *конкретности*: одређена и стварна знања, податке, бројеве, примере, случајеве.

Зар нисте приметили како се цео збор претвори у уво, чим најавите нешто конкретно: – „Сточарство се рентира два пут више него житарице”. – „У Немачкој, на три четвртине обрађене земље производи се храна за стоку, а само на једној четвртини за људе”. – „У Словенији има само 5% неписмених, а у Србији 70%”. – „Детелина може да поправи земљу и оспособи је за двоструке приносе”. – „Знам сељака у Шумадији који је добио 25 тавара пшенице на хектару”. – „У Данској, на једног човека долази више свиња него код нас пилића, а кокошију више него код нас пчела”. – „У Чехословачкој, сваки дванаести пољопривредник има стручну школу”. И тако редом. Онако исто како их замарају празне *речи* и голе *идеје*, њих занимају, плене и одушевљавају стварне и тачне *чињенице*.

*

Модерна аграрна политика је стала на ово гледиште: сељак мора имати двоје: *земљу и просвету*. Своју земљу, која припада њему лично и његовој породици, на којој је он апсолутни господар, и коју ради сâм са својима: – „сељачко породично газдинство”, како га зову руски агрономи и аграрни политичари. Затим, *своју просвету*, не само просвећивање, него стручно образовање, за позив земљораднички, за живот на селу. Наука је врло много напредовала на пољу агротехнике и агрономије. Али то све ништа не значи, као што није имала великог значаја сва мудрост Аристотелова и Сократова у једно доба кад су робови радили за шаку људи. Још више то важи за пољопривредну науку: она треба да продре у масе. И то не само у теорији, већ и у пракси. Сељаци треба да усисају агрономију, и да је приведу у дело.

Да они то хоће, или бар да хоће сваким даном више, то је већ јасно. Они то и могу. Нигде нема толико свежине, тако брзог и лаког схватања и памћења као код сељака. Највећи стручњак за аграрну политику у Немачкој, Фридрих Аребо каже: „Сеоско становништво је извор народне снаге на првом месту зато што је још телесно и душевно здраво. Али ова здрава телесна основа мора да се за целину искористи само тако што ће се образовањем подићи на виши ступањ... *Питање сељачке просвете је најважније народно питање*. У народној просвети се састају сви народно-привредни проблеми”. Аребо верује да се данашњи жетвени принос може удвостручити (чак и у Немачкој), али само под једним условом: ако се сељаку даде *земља и просвета*.

Пружити земљорадницима земљу и знање – то је управо задатак *аграрне демократије и аграрног социјализма*, јер то одговара вековној тежњи радног народа за *благостањем и за слободом*.

Хлеб и Слобода

Слобод аје од хлеба слађа, рекох једном приликом, али нисам више сасвим сигуран. Сумњу ми је пробудило једно писмо које сам у Митровици примио у зиму 1932 године од познатог „старог борца”, пок. Алексе Нешића из Великог Села код Пожаревца. Нешић пита како би и он могао допасти затвора „да се сит хлеба наједе”. Испричао ми како је, пре рата, академик Јован Жујовић долазио на своје пољско добро – које се, вели, сада, као и сва остала, претворило у пољско зло, – и тамо остављао везаног пса и храну за њега све до

другог повратка. Један сусед довикнуо му преко плота: „Г. Јово, одвежите тога пса, па вежите мене, да се једном сит нахраним”!

Ово писмо навело ме је на размишљање и разговоре о томе, шта је народу прече: хлеб или слобода. Руски сељаци су дизали устанке и буне са узвицима: „земља и воља”. То значи земља и слобода. Питање је велико, – да ли се народ уопште може борити за слободу док није довољно сит; да ли слобода дотле није у ствари један луксуз; и да ли гладан човек може да цени и да брани своју слободу, ако је има, или да се за њу бори, ако је нема?

Сећам се како су наши војници, излазећи из Албаније, прво тражили хлеба, затим се сетили меса, па онда зажелили вина, док се најзад на Крфу нису почели окретати за Гркињама . . . Има, дакле, један ред по коме се јављају људске потребе, постоји хиерархија потреба: једна долази за другом, извире из друге, надовезују се на њу. Прва потреба несумњиво је храна, за људе хлеб. – Кад немају хлеба, они као да су без основа, без прве степенице, без полазне тачке за даље захтеве и тежње.

Криза коју преживљујемо као да умртвљује духове место да их буди, као да контра-револуцији погодује боље него револуцији.*) Старо мишљење по коме се револуционарне промене рађају у периоду кризе, изгледа нетачно: зар данас, кад је привредна криза на врхунцу, свуда не владају диктатуре? Зар слобода није била највећа одмах после рата, док је владао полет, док је радник био неопходан а сељачки производ тражен и цењен као благослов? – Зацело, криза буди и револуционише духове. Али које духове? Не оне који су гладни, већ оне што спустише свој ниво живота: од праве свиле пређоше на вештачку. Сељак и радник, међутим, под ударцима кризе, не постају бунтовни и борбени, већ се анимализују: као животиње у очајању, боре се да очувају голи живот.

Питање је врло значајно, и далеко сам од помисли да сам га решио кад кажем: „слобода је од хлеба слађа”. У затвору, сви се кураже и хвале како лако подносе тамновање, али сваки зна у пола ноћи да вам каже колико му тачно година, месеца и дана остаје да издржи. И још нешто: данас, кад влада толика незапосленост и када је, с друге стране, тако лако заслужити затвор, колико сте људи видели да себи створе кривицу – политичку, молим, часну! – и да драговољно оду у затвор, и зараде кило хлеба сваког дана?! Можда знају да се плаћа – бар за политичке кривце – девет динара дневно. Али има људи који то не знају, па ипак им не пада на памет да потраже склоништа у Главњачи, или каквом другом сличном пансионату.

Криза анимализује човека, претвара га у животињу. Добро, али шта ћете рећи за тицу коју храните у кавезу и која увек одлети чим се врата отворе, па макар напољу све покривало снежно платно? Може се десити, додуше, сигурно ће се десити, да иста тица поново облеће око куће из које је побегла. Зар не бива редовно да мува долази на лепак иако је он посут лешевима њених другарица, иако се малочас једва испетљала из лепљиве масе? Риба се боји удице, па ипак наилази на њу кад је гладна. Најзад, зашто животиње падају у клопку лакше зими него лети? . . .

*

Тешко питање, сложено и замршено, као живот сам. Сваки пример као да налаже супротан одговор. Хлеб или слобода? Слобода или хлеб? Питајте себе, питајте људе око себе, сиромашне и богате питајте, гладне и сите, оне којима је зима, и оне који су утопљени. Направите анкету. Не задовољите се првим и овлашним одговорима.

*) Писано фебруара 1934.

Продубите ствар, окрените је на лице и наопако: видећете, ништа није занимљивије и теже. Сигуран сам да ћете жељу за слободом наћи пре код оних који нису гладни. Уверен сам да ће вам сељаци радије говорити о ценама, – једним врло ниским, други врло високим, – него о политичким и о грађанским слободама. Радници ће вам више говорити о незапослености и о бедним надницама, него о праву на организовање и на штрајк. Занатлија и мали трговац кукаће на слабу зараду и на опште мртвило, јаче него на оскудицу правних установа. Хлеб пре слободе!

Зар нису сви диктатори Старог и Средњег Века, у накнаду за одузету слободу, делили народу јевтино или беспалтно жито? Зар Мусолини није после похода на Рим организовао и изводио битку за жито, а убрзо после тога битку за исушивање мочвари? Зар Хитлер, пошто је распустио све странке и одузео све слободе, није као први посао своје владе истакао бригу за незапослене раднике? Зар се нови режим у Русији не одржава захваљујући томе што су сељаци добили земљу, остварујући на тај начин половину *свога* програма? И тако редом, од диктатуре до диктатуре, одузима се народу слобода, а у накнаду му се даје земља или хлеб, што за сељака значи једно исто.

Све више долазим до уверења да је слобода један буржоаски идеал, хоћу рећи идеал градске буржоазије и интелигенције. Ови су, у очи Француске револуције, осећали да држе у својим рукама цео привредни и културни живот, а да су лишени политичке власти. Зато су повели борбу у име слободе. На њу се и данас позивају, али само за себе; не за раднике и сељаке: нерадо гледају њихов улазак у демократске установе, нарочито у парламенте. Чим се осете угроженим од општега гласања или од „сувише” слободне штампе, они убрзо ограничавају право гласа или га сасвим укидају, а штампу зауздавају. То се данас види широм целе Европе, – са изузетком Енглеске и Скандинавских држава, донекле Француске и Чехословачке.

Чудан је обрт судбине- Данас људи не маре да се боре за слободу. Не само радници и сељаци: то је разумљиво, јер они до голе слободе нису никад много држали. Али као да се за њу сада мало занимају и сами преставници буржоазије, па и интелектуалци. Средња класа, која би могла бити носилац борбе за слободу, у толикој мери је осиромашила, да се данас питањем хлеба интересује неизмерно више него овим другим. Тражити од крупне буржоазије и капиталиста да се боре за слободу још мање је могуће: та они су слободу и укинули, јер се уплашили за своје повластице пред навалом великих маса. Будући историчари ће имати право ако диктатуре из тридесетих година нашега века буду протумачили као последицу нагло добивених права и слобода у двадестим годинама, одмах после Великог рата.

Богиња Слободе остала је тако без своје страже и без својих свештеника. Нико више не сматра за дужност и част да се бори за њу, да гине за њу. Значи ли то да је њена буктиња за увек угасла, да је њен храм разорен? Значи ли то да се људи никад више неће одушевљавати за „слободу златну”? Ја мислим да хоће. Али мислим исто тако да људи траже слободу тек онда кад имају хлеба, или кад се надају да ће у слободи добити већи и бољи комад. Зацело, тица излети у бели снег из кавеза пуног хране, али се она свакако нада да напољу нађе хране. Ако је не нађе, она ће се опет вратити у близину места где је робовала. Тужна судбина, зар не? Али зар није још већа туга што људи уопште морају јести и водити груби физички живот? Помиримо ли се с тим, морамо бити спремни да људи изнад свега цене средства исхране, бар оно најосновније, хлеб, и она друга, – обућу и одело, – која служе за одржање голог живота: до овога сви ипак највише држимо.

Мирослав Крлежа каже да кроз целу Русију нигде није видео босоног човека. То свакако неће бити тачно, јер је Русија велика, а њена села дубоко забачена. Или бар још није било тачно 1927; за сељаке сигурно није. Али ако тамо за коју годину буде постигнуто, да ни један човек не буде гладан, да ни један не буде бос, нити да зебе необучен, – онда ће то бити велики успех. Диктатура пролетаријата учинила је много, и тиме спремила услове за свој одлазак. Хлеб је стигао, може да дође слобода. То важи и за све друге диктатуре. Могу се оправдати само ако дају хлеб, јер иначе не би имале никаквог оправдања: биле би голо насиље. Али кад једном даду хлеб, оне такође губе своје оправдање, и људи крећу даље: траже слободу и боре се за њу.

*

Тако иде свет. Жеља за жељом, циљ за циљем. А пре свега *хлеб, обућа и одело*, јер без тога нема живота. Одмах затим *слобода*, јер је она природна и најподеснија средина, морална и духовна, за човеков развој, као што су прве три ствари услов за његов физички опстанак.

Ко би нам замерио ако тренутно оставимо по страни слободу, и ако свој програм за неколико година поставимо: *нико гладан; нико бос; нико необучен?* То ће вређати господу, буржује, неке интелектуалце, који слободу сматрају највећим благом живота, али ће годити свима онима који су гладни хлеба, чија деца иду по снегу боса у школу, – као она у Леснову код Кратова, коју сам као учитељ стидећи се примао, – или као они на Косову што перу једину кошуљу и суше је на ветру док деца у кући дрхтећи обигравају око ватре.

Ако то беднима годи, све је у реду. И кад они буду сити, обувени и обучени, онда ће борба за слободу бити озбиљна, а стечена слобода обезбеђена, за увек обезбеђена. Овај програм није тако скроман како изгледа: не можемо га остварити ако не уложимо сав жар свога одушевљења.

ЗАМАХ

Нужан фанатизам

Сваки друштвени покрет пролази кроз три газе: кроз фазе *мудрости, лудости и памети*.

Најпре научници и теоретичари, филозофи и сањалице постављају основе за једну промену: критиком постојећег зла или пророчанством о чистом добру које има доћи. Друго излази из првог.

Први рушилац ропства био је онај физиолог који је објавио да у жилама једнога роба тече иста, људска, крв као у жилама слободних грађана и племића. Први поборник феминизма, – онај филозоф који је дошао на мисао да жене нису ништа мање способне него људи. Први пророк социјализма, – онај економист који је изнео неправде и страхоте фабричког исисавања и упропашћивања. Први поборник трезвености, – хемичар који је видео отровно дејство алкохола на животиње и на људе.

Наука и филозофија отварају врата акцији. Ко хоће да зна који ће покрет потресати човечанство у будућности, нека пажљиво загледа у резултате до којих данас долазе тачне науке.

Други носиоци друштвених покрета јесу *фанатици*. Њих средина у којој живе оглашује за „занешењаке”, „луде”, „фантазије”, проналази да немају „четврту даску” у глави. Пођите редом, од почетка људске историје, и увек ћете наћи тих лудака, који одударају од свога времена, вређају стечене навике, гоне утврђена мишљења. Нема ваљда великог реформатора који није био анатемисан од своје околине као настран, немогућан, усијана глава, ненормалан. Нема, с друге стране, случаја да се касније није дошло на оно што су проповедали или чинили ти људи изван колосека. И ми се сећамо речи Анатола Франса: *Ce sont les fous qui mènent le monde* (Лудаци воде свет) или: *Lentement, mais toujours, l'avenir réalise les rêves des fous* (Лагано, али стално, будућност остварује снове лудака).

После научника, дакле, долазе фанатици, можда фантасти. Они спроводе у живот научна начела. Они пркосе „нормалним и обичним” људима, скандализују „свет”, буне чаршију, доводе до очајања филистре и добронамерне стрине. Не пију, не пуше, спавају код отворених прозора, иду гологлави, не љубе руке, и т. д. То су они међу мушкима што први обријаше бркове; међу женама, оне што прве одрезаше косу. Помињемо само ове здравствене „испаде”, да не бисмо вређали осетљивости о духовним и уметничким новинама.

Најзад долази трећа фаза: остварење једног научног проналаска путем широке, организоване и колективне сарадње, путем акције. Фанатици су прокрчили земљиште. То су нападне добровољачке чете, четници или герилци, који попале куће, посеку главе, али и страдају највише. Иза ових наступају трупе регуларне војске, многобројне и уређене, мање насртљиве и мање опасне непријатељу. Без њих, праве победе нема. Може се ући у непријатељску земљу, али се она не може освојити и сачувати. Један покрет без фанатика, то је војска без добровољаца. Али покрет без фанатика, то је војска без добровољаца. Али

покрет без регуларних трупа, организованих и дисциплинованих, осуђен је на пропаст, као што се најбољи добровољци, кад су усамљени, претворе у башибозук. . .

*

Покрет против алкохолизма, на пример, изишао је већ из прве своје фазе. Штетност алкохола не мора се више научно доказивати. Осим малога броја постиђених лекара, ухваћених на делу пијанства, нико озбиљан и стручан више не сме ни помишљати да говори о некој корисности алкохола и дувана.

Загазили смо већ у другу фазу: Фанатици трезвености вољно се одричу сваке капи алкохола.

Али по томе, што је сразмерно врло мали број доследних апстинената, може се судити да друга фаза борбе није завршена. Ми још морамо бити апсолутни, неумољиви, насртљиви и искључиви: Ни једне капи никад! Ми морамо још доводити до беса своју околину. Чак би се рекло да покрету треба дати офанзиван, империјалистички карактер. Не само што ми не пијемо, већ и другима не допуштамо да пију. Рат алкохолу, непријатељство алкохоличарима, смрт кафанама, бифеима, подрумима и другим храмовима отровнога бога!

Кад завршимо то надирање, настаће мирнији, сталоженији, конструктивнији трезвењачки покрет. Алкохолни капитал ће устукнути, и баћиће се на безалкохолна пића, или ће дозу алкохола свести на најмању меру. Онда ће се можда допустити повремена и целисходна употреба алкохола, или нека врста умерењаштва. И сама америчка забрана, прохибиција, у ствари је припрема једног рационалног режима. Као у свему, тако и овде: од науке се иде фанатизму, од фанатизма – рационализму.

Наша је дужност да будемо фанатици. Да би већина човечанства била умерена, ми морамо бити трезвењаци, апстиненти. Јер наша борба није себична и лична одбрана од алкохолнога тровања. То је једна социјална акција, борба друштвено корисна. Ми у очима не носимо само лично здравље, већ једно боље друштво. Ми можемо лично бити мршави, неугледни, неразвијени, – јер нас једу многе муке, приватне и опште, – али човечанство које желимо да остваримо биће хармонично развијено, лепо и срећно.

По савету мудраца, ми постадосло лудима, да би већина људи била нормална и паметна.

*

Зашто баш нимало?

То никако не могу да разумеју многи иначе паметни и поштени људи. – Неће да ва отрује! Само једну чашицу! Да пробате. Бога ми, наша је, домаће. Чисто. Природно: Божја суза! – Још кад здравицу треба да држите, домаћину да захвалите, младенцима да честитате, детету срећан живот да пожелите, па подигнете чашу са водом, сви вас погледају унезверено. Мисле да сте заборавили, вуку вас за рукав, ужурбају се сви да вам дотуре чашу са вином... Ви одмахујете руком: Не, забога, не! – Ама, куме, ваља се! Господине, само окусите! Грехота је, човече!

То су муке, одиста. У пријатељској сте кући. Ставили су вас у чело стола. Сви су погледали урти у вас. Чине све да вам угоде, да вас угосте. И ви ето тако кварите вољу свима, рушите весеље. Замерате се домаћину, кршите обичај, изазивате страх код

сујеверних, подозрење код простих! Господска посла, неће он са нама сељацима! – Разуме се, казаће неки ђилкош: пио би он да је шампањ. А изгубио памет. Овако красна шљивовица. Па још врућа, са медом. Баш ви учени људи не знате зашто живите!

Читава галама се направила зато што сте ви тврдоглав трезвењак, који неће ни да окуси, ни устима да примакне, ни да помирише. О, брате; па зар ће да те убије?! Па, до ђавола, за љубав друштва се све ради, и у затвор се иде! Кад се трујемо сви ми, узми и ти мало тога слатког отрова.

Или, трећа песма. Та то је сунчана енергија: светлост и топлота летњег и јесењег сунца. То је снага, свежина, младост. То те окрепи: учини да срце живље закуца, мозак боље ради, живци трепере. Чудо је то: потенциран, појачан живот целог тела и духа по твојој жељи. Чаша једна, а дејствује као мађионичарска палица.

Тако говоре они што нису сељаци. Једни хоће да нас умилоствиве, други нас нападају, а трећи нас маме варљивим обећањима. Сви нам замерају зашто смо запели па нећемо *баш ни мало*. Не знате где сте у тежем положају: кад вас моле прости, кад сумњиче неваљали, или кад кушају лукави. Наши људи у опште немају смисла за више обавезе, за дисциплину, за чврста начела, и зато им чудно изгледа што смо ми апсолутни. Код нас су људи јако друштвени, или боље рећи дружевни, па их вређа наше одметање. Најзад, ми смо свет од разума, хоћу рећи од здравог разума и од непосредне користи и штете: шта се „измотавају” трезвењаци, – као да се умире од неке чаше ракије или вина... И никако не могу да разумеју зашто нећемо *баш ни мало*.

А ми имамо својих разлога. И они су јачи од њиховог сујеверја, и од њиховог сумњичења, и од свих ђаволских кушања. Ево неколико наших разлога.

Ми водимо борбу против алкохолизма. Нисмо кукавице које се боје да попију неколико капи отрова што се налазе у чаши једног алкохолног пића. Ми смо борци који имају свој циљ. Тај циљ није себично чување личног здравља, већ заједничког, друштвеног здравља, – здравља телесног, духовног и моралног. Не чувамо ми себе, већ њих, оне који нас нуде да пијемо, и многе друге, које нити знамо нит познајемо.

Ми проповедамо трезвеност. Нисмо ми само апстиненти, уздржатељи, како лепо кажу Бугари. Ми смо носиоци једног новог друштва, – трезног и трезвеног, поштеног и моралног, јер правичног и радног. А какви бисмо ми били проповедници трезвености ако и сами пијемо? – *По мало!* Шта значи то по мало?! – Једну чашу? – Зашто само једну? У почетку бише двоје: Адам и Ева. Па бише троје, па четворо, и тако се изроди свет. И како јенду чашу: сада, или сваког дана, или уз сваки оброк, или уз сваки залагај? Где је почетак знамо: где је завршетак не. Зато не почињемо игру са ђаволом.

Ми хоћемо да се чујемо. Хоћемо да нас воле, да нас осете, да нас нападају, да нас не разумеју, да нас исмевају. Нека се зна да има људи који баш ни мало не пију, па им није ништа; напротив, здрави су и весели, присебни и орни за рад и за забаву. Јесте, хоћемо да се сви зграну од чуда: тако ће наша наука оставити трага. Памтиће нас жене и деца, и кореће нама пијаног мужа – оца: Видиш како онај господин неће ни да окуси. Има право. То је паметан човек! Алал му вера!

Јесте, вера, јер ми смо *свештеници нове вере*. И ми кажемо: не слушајте шта говоримо, већ гледајте шта чинимо. Зар нећемо имати више успеха него они што раде обрнуто, и који зато никаква успеха немају! Ми поштујемо оне којима говоримо, зато нећемо да их лажемо.

Ми хоћемо да *лечимо људе*. Какав је то лекар који говори против алкохола и дувана, а сам пије и пуши?! Томе уста може да затвори сваки најпростији човек. – Али ја

пијем по мало, одговориће господин доктор. И ја, одвратиће овај: литар дневно! Право ће имати пијаница, не лажни лекар.

Ми хоћемо да *судимо другима*. Да судимо онима који краду, – краду новац, здравље, мир и срећу себи и својој породици, својој околини и целом друштву. Дивне смо ми судије ако судимо онима који краду, а ми сами крадуцамо! Не може тако. Ко хоће да суди не сме доћи у положај да му се суди, – не само за крађу него ни за крадуцање.

Ето зашто *баш ни мало!* Ми смо *благи и страшни*. Благи према слабима: страшни према себи и према непријатељу. Такви морају бити они који хоће да утичу на друге, да мењају поредак, да владају. Они морају себи неметнути строгу дисциплину душе.

Поштење и Стрпљење

У својој дивној књизи о Масарику, мој друг Мијо Мирковић прича како је, у једној малој сеоској гостионици, негде у Словачкој, видео Председникову слику са овим рукописним речима: „*Nebát se a nelhát*”. – *Не бојати се и не лагати*. У њима је читав програм једног великог живота, живота Масариковог. Оне вреде за сва времена и за све људе, и сваки од нас могао би их узети као своје руководно начело. Осим ако осећа потребу да створи неку другу заповест, која више одговара његовим личним склоностима. Или ако нарочите прилике захтевају да се иста наредба истакне у другом виду.

Мени се учинило у једном тренутку да све унутрашње заповести правог живота могу изразити са ове две речи: *служити* и *лишавати се*. Служити другима, општој ствари, идеалу; лишавати се што већег броја задовољства, нарочито материјалних и спољашних. Не због аскетизма, не због самомучења, већ зато што одрицање, – хоћу рећи лишавање, – даје борцу једну страховиту снагу. Не тражимо ништа за себе, али у толико више захтевамо за ствар којој служимо, за идеал коме смо се посветили. Скромни и релативни на једној страни, незаситљиви смо и апсолутни на другој. Минималисти на личном фронту, максималисти смо на општем.

Можете ли да усвојите овакав став у животу? Он је најбољи, и најсигурније води победи. Велика је радост коју он даје: требате свима, а можете без свега и без свих. То је право сладострашће. Такво и толико, да понекад изгледа као неко себично уживање, као пркос свету, изазов човечанству: „ето, могу без вас, а ви без мене не можете!”

Јесам ли успео да објасним овај став? Сумњам да ће га многи усвојити. Можда је он несхватљив за младост и сировост наше расе. Сигурно је сувише строг за нашу глад, за општу сиротињу ове средине. *Служити* – „па шта друго и радимо него служимо!” одговарају људи жељни свега. *Лишавати се*: – „па ми сласти овога света нисмо ни познавали”, рећи ће сељаци, радници и омладинци којима се обраћамо. Тако ће казати и школовани људи, они што треба да воде друге: и они су жељни власти, не службе; желе да уживају, не да се лишавају. Узалуд им велимо: не можете владати ако не служите; не можете водити ако се не одричете. Њихове уши се још тврде за овакве гласове. Траже другу заповест.

Ево је: Будите поштени и стрпљиви! То је простије. Је ли вам лакше ову заповест да примите? Јесте. *Поштење*, то је најбоља политика, најсигурнији пут ка успеху и ка победи. *Стрпљење* је у корену сваког великог дела, можда је основа за геније. Лепо! За

данашње време је доста ако се у томе сложимо: да чувамо свој образ и да будемо стрпљиви.*)

Али зар ово опет није одвише просто и лако? Малочас је заповест била сувише тешка. Служити и лишавати се, – то звучи херојски, мученички, светачки. Сада је, рекло би се, сувише лака. Поштење и стрпљење, – то је некако сасвим обично, ћифтинско, буржоаско. Прво је премного; друго је премало. Оно сувише активно; ово сасвим пасивно.

Опет ме нисте разумели. Знам зашто: научили сте да вам се такве ствари говоре, па вам и ово изгледају *речи*, које се лако исказују и које ни на што не обавезују. Није тако. Покушајте у току једног јединог дана да се *владате* по једној од ових двеју заповести. Цео један дан да будете поштен: то значи, како би рекао Масарик, да се не бојите и да не лажете. Или покушајте да будете трпљив: то значи спокојан и у души истрајан, и да сваку ствар посматрајте са даљине од десет година. Видите: нисам рекао целог живота, већ само један једини дан; и нисам рекао из пресека вечности, или са даљине од сто година, већ само од десет година. Замислите како ће једна ствар или један чин изгледати после десет година: тако ћете научити да будете стрпљиви. Замислите да не смете по цену живота учинити друкчије него право и здраво: тако ступате у школу поштења. Покушајте то, па ћете видети да је бити поштен и стрпљив исто толико херојски и светачки као и оно прво: служити и лишавати се. И да даје исто толику снагу онима који хоће да се боре и да мењају изглед света.

*
* * *

Поштеном, – онеме који иде правим путем, не тражи ништа за себе и служи великој ствари, – поштеном није тешко да буде стрпљив.

Код нас ја мало људи који успевају у томе. Раса нам је жустра, и гладни смо сласти и части. Паметних има много, карактерних мало. А није доста знати и умети. Треба победити себе, и побеђивати се непрестано. То значи радити без умора, и увек са вером да ће доћи наше време. Оно мора доћи.

Затребаће овј земљи и поштени људи. Затражиће она једнога дана карактере. По готову ће јој требати људи дурашни, стрпљиви и истрајни.

Да се разумемо. Поштење и стрпљење, – то није млака вода или лимунада. То је: права линија, сигуран корак и чврста рука. Нека упамте сви који су неморални и нервозни: ако смо поштени, ми нисмо назерени! Ми идемо смело напред, јер познајемо свој задатак и своју улогу.

Стража на броду

„Болесни требају лекара, не здрави!” Тако је одговорио Учитељ онима који му замерашу што залази у куће богатих људи, цариника, књижевника и фарисеја. И добро им

*) Писано 1931.

је одговорио. Али, јесте ли се запитали кадгод, – зашто прави болесници ретко сами траже лекара, већ најчешће умиру без лека. Или се лекара сете тек кад је већ касно, или бар чекају да га неко други пошаље, и да он њима дође на ноге?

Тако је за многе недаће, не само за болести тела. Не вичу највише они који најгоре пате. Не буне се први они којима је најтеже. Не отимају се угрожени. У сваком случају, никад не почињу борбу за поправку једног зла они који су најболнији, најбеднији, најслабији.

Погледајте, у историји, покрете за ослобођење било једног сталежа или једне класе, једне нације или ма какве скупине људске. Борбу за промену, за реформу, за еманципацију, нису почињали они који су били директно погођени тешким стањем, који су били непосредно заинтересовани, већ људи који су стојали бар један степен изнад њих. Тек касније, много времена после, кад је борба почела да добија сасвим озбиљан карактер, улазили су у бојне редове и прави ратници: сећали су се сами болесници да траже лекара, да слушају његове савете и да постају најзад лекари своје бољке.

Примери су многобројни, из свих области, из свих времена.

Кад је реч о вери и односу према богу, за спасење своје душе нису се први побринули, нити се данас највише брину, тешки грешници, великаши овога света. Богу су се увек највише молили, храмове и свештенике највише поштовали, мали и невини људи, они који су сиромашни духом и гладни правде.

За ослобођење поробљених раса и потлачених народа, први борци јавили су се међу људима повлашћене боје и слободних народности, који су сами уживали сва права и све слободе.

У модерно доба, први феминисти, први борци за женска права, нису биле жене, већ људи, мушкарци.

Пионири у борби за радничко ослобођење, први социјалисти, нису били гарави радници из рудника или из фабрика, као што су за сељачка права пре самих сељака устали варошани.

У најновије време, борбу против алкохолизма нису повеле пијанице, које алкохол највише уништава, већ умерењаци и још више трезвењаци, којима лично отров никаква зла није учинио.

Много је времена морало протећи док се могла појавити формула: „Ослобођење радника биће дело самих радника”, а још више времена мора проћи док та формула буде остварена. Погрешно је мислити да ће у једној скроз сељачкој земљи сељачки покрет бити највећи: у таквим земљама, или у опште нема сељачког покрета, или је он сасвим слаб, а најчешће је подложен господским и градским утицајима, плен и пасторак несeљака. Страшно су се правариле оне феминисткиње које су се надале да ће све жене одмах полетети у „женску партију”: и у најкултурнијим земљама, још увек је невероватно мали број жена које траже равноправност са мушкарцима. Сасвим је пак нова појава да се алкохоличари лече, а још новија да они сами траже лека својој невољи.

*

Ако је истина, дакле, да болесни требају лекара, не здрави, исто је тако истина да лекари скоро увек морају тражити болеснике, и да не смеју чекати да ови њих потраже. На тај начин, сви реформаторски и препородилачки покрети појављују се, бар у својим почетцима, као нека врста „туђе бриге”. Било да је реч о верским или националним,

социјалним или политичким, економским или културним питањима, њих увек први покрећу и за њихово правично решење увек се први залажу они који нису у томе лично и непосредно заинтересовани и који на први поглед и у први мах чак губе ако се спроведе реформа за коју се боре.

Ово нарочито важи за политичке и културне акције. Зато ине наилазе на такво неразумевање и на толики отпор у народним масама, највише код оних који би по правилу морали те акције највише помагати. Зар се ретко чуло, пре двадесет година: „Мани се ти Марка; он тера политику!” То значи: беспосличар је, дангуба, човек који је напустио сопствену радњу и кућу, жену и децу, свој посао и хлеб свој. Зар се још и данас не може чути, по селима, а и у граду: „Не гледај ти Јанка; он чита новине и књиге!” То ће рећи: луд је човек, изгубљен, занешењак и фантазија, који баца новац буд за што, који ће продати од очевог имања, а докупити неће.

Какав је наш став у томе погледу? И срамота да је, признаћемо: ми смо од оних што „свој хлеб једу а туђу бригу воде”. Зато нас многи гледају са чуђењем, и не могу да нас разумеју, чак ни онда кад нас воле и поштују. – „Па добро, питају нас; шта *вама* фали? Зашто се *ви* буните? Шта *ви* управо хоћете?” – Истина је, учили смо школе, и могли бисмо бити господа, одметнути се од свога народа, заборавити оне који нам крв и снагу дадоше и који нас хлебом хране. Било је таквих примера у прошлости. Такви су били јаничари: деца словенска и православна, сељачка и рајетинска, која прођоше кроз школе турске, муслиманске и господске, и постадоше људи од Османлија за родитеље и браћу. Имамо и других случајева, из далека и из близине, из прошлости, из садашњости.

Ми, ето, не хтедосмо. Или, не могосмо. Нешто нам не даде да постанемо јаничарима. Направисмо од себе загонетку, коју често не могу да разреше ни наши најближи, пријатељи и рођаци, родитељи и браћа: *spectaculum mundi*. Дашто ми ти дашто, вели зачуђени свет: Учио је школе – господин није; лупа главу о алкохолу – вина не пије; бори се за женска права – жена није; стално говори о беди – никад гладан није. Чуде се и крсте људи: какво је то чудовиште?! – То је *поштен и борбен интелектуалац*. Један од оних за које Христос рече да су „со земљи”. Један од оних за које каза Анатоли Франс: „људаци воде свет”. Један од оних, најзад, што свој хлеб једу а туђу бригу воде. То је интелектуалац који ради у сељачком или радничком покрету, у покрету трезвењачком или феминистичком, који се са друкчијима од себе бори за друштвени напредак.

*

Нећемо оклевати. Поставићемо и покушати да решимо најтеже питање које се може поставити за сваког од нас. *Зашто се бавимо јавним пословима?* Шта тражимо ми интелектуалци у сељачком и радничком, трезвењачком и феминистичком покрету? Исто питање важи и за оне интелектуалце који су се борили или се још боре за ослобођење поробљених раса и народа, или једну веру стављају испред друге, траже слободу мишљења, савести, штампе, и т. д.

Стално нас облећу: Зашто пиштите без невоље? Зашто излажете опасности оно што имате у рукама? Што тражите преко пите погачу? – Ми нисмо умели да одговоримо, и зато су пријатељи и непријатељи нагађали. Једни су рекли да имамо сувише мекано срце, па не можемо да гледамо туђу невољу. Боли нас, мисле, душа што људи пате док је нама добро; што масе народне лутају у мраку док ми много видимо и још више знамо; не можемо да поднесемо туђу несрећу. Непријатељи кажу друкчије. Они тумаче да смо ми

дошли у јавни рад из себичних побуда, из рачуна: да се рекламирамо, да боље радимо као адвокати или професори, да се испнемо на виши положај, да добијемо мандат и фотелју. Трећега нема, закључују сложено пријатељи и непријатељи: сажаљење или рачун. Најчешће је, додају шерети, помешано једно и друго.

Ми машемо главом, јер се не слажемо ни са једним ни са другим умовањем. Најрадије прелазимо ћутке преко туђих објашњења и оптужаба. Чини нам се да је то најпапетније: радити и пустити да свет говори шта му је воља. То је можда достојанствено, али је непаметно, и много смета нашем раду. Не треба се варати: сваком сељаку лебди на уснама питање: шта ми тражимо у његовом покрету. Сваки радник се пита исто, у себи или гласно, за другове интелектуалце. Њима је јасно зашто се сами боре: „Ми штитимо своје интересе, веле они; жалосно је само што нас је тако мало свесних. Али шта се ови људи бакћу са нама и оконас?!” Безброј објашњења падају, али се сва своде најзад на она два: *болећивост* или *рачун*. Једно се обично каже; друго се прећути. Каже се *болећивост* доброга срца; прећути се рачуница вештога мајстора. А неспоразум и даље траје, и односи између интелектуалаца и оних који то нису остају затровани једним подозрењем, па и једном сасвим одређеном сумњом.

Морамо ову ствар извести на чистину. Лако ћемо рећи шта није, и ту нас нико не може збунити. – Сигурно није рачун. Јер да нас руководи материјални лични интерес, зацело бисмо са нашом памећу и енергијом далеко отишли и освојили многа блага света, боље и брже него толики глупаци и ждерење који важе као људи што су „успели у животу”. Рачун није, јер је то себичност у најгрубљем облику. – *Болећивост* није исто тако, јер и то је себичност, само у финијем и нежнијем виду: то је рачун слабих природа. Одиста, има господе и госпођа који не могу да гледају у својој ужој близини кљасте удове и сипљиве коње, па зато оснивају друштва за заштиту просјака и животиња. Они, међутим, не знају или неће да знају, – или им то ништа не смета, јер је далеко од њихових погледа, – што у свету има на стотине милиона људи, жена и деце који гледају, немају да се покрију и угреју.

Поштен и борбен интелектуалац није такав. Он није ни рачуница ни слаботиња. Њему није стало до личне удобности ни до господства, и способан је да се жртвује и да се лишава. Он није слаботиња, и не дира га свачија невоља. Иако има добро срце, он је у стању да се свети, и готов је да кажњава оне који се огреше о друштвене интересе. Његова осећања су дубља него рачун и мушкија него што је *болећивост*. Она су заснована на једноме снажном инстинкту, који је битно човечански, који управо човека чини човеком, то значи свесним и разумним друштвеним бићем. Његова осећања су заснована на *социјалном инстинкту*.

*

За људска друштва, социјални инстинкт је оно што је полни нагон за људски род и за све животињске врсте: без овог би се угасила врста, без оног би ишчезла људска друштвена организација, па и цивилизација. Тачније, да људи нису обдарени социјалним инстинктом, они не би ни постали друштвеним бићима, друштва се не би ни створила, цивилизације не би било. – Социјални инстинкт постоји у клици код сваког човека, само је код једних јачи, код других слабији; једни су га развили, док су други пустили да закржља. Борбени интелектуалци се од осталих људи разликују по томе, што је њихов социјални инстинкт јачи и развијенији. Зато они брже, живље и снажније осећају сваку

опасност која прети друштвеном организму, и много јаче реагирају на ту опасност него људи код којих је претежнији инстинкт личне самоодбране.

Борбени интелектуалци су као оне осетљиве и прецизне сеизмографске игле, које бележе и најмањи потрес земљине коре. Они су као добри барометри, који осећају и показују све промене у ваздуху. Зар, у осталом, животиње не наслућују боље него људи промену времена: то је њихово оруђе у борби са непогодама. Зар сељаци, – више изложени и мање опремљени за одбрану, – немају развијеније него варошани осећање за атмосферске прилике и неприлике?

Слично је са борбеним интелектуалцима у погледу друштвених односа. Они су врло осетљиви за све промене које се дешавају у друштву, како за повољне, тако за неповољне. Они први виде штетне последице једне појаве, и први подижу глас на узбуну. Чим се у једном правцу претера или забрази далеко изван праве линије, они скрећу пажњу и старају се да спрече незгуду или несрећу. Борбен интелектуалац је стално будан, увек на опрези. Он предочава опасности док други и не слуте о њима. Он мисли о одбрани док остали налазе да је све у најбољем реду. Он предузима мере за спасавање док необавештени блажено уживају. *Он је као стража на броду који плови кроз ноћ и маглу, између стења и у сусрет страшном судару.* Путници спавају или се забављају, посада и команда исто тако. Али бди стражар, гледа трезно и пажљиво у даљину, мотри најмању опасност.

Каква је леђа која страже нема? Каква је војска која се раскоми и заспи, а страже и предстраже не постави? Нема рада ни одмора без сигурности. Човеков организам је са свих страна обезбеђен стражом врло осетљивих органа, који прве осете сваку непријатну и опасну ствар: отров, смрад, убод, сувишну топлоту и сувишну хладноћу. Људско друштво такође мора имати своју стражу, своје осетљиве и увек будне органе, који су финији, те заструје и узнемире се чим дођу у додир са каквом појавом негативном и штетном. Док остали свет има чула за своје личне недаће и опасности, највише за оне које се односе на властиту породицу, дотле се у сваком друштву нађе изванредан број људи који имају развијено осећање за заједничке опасности, за опште невоље, за друштвена зла. То су друштвени стражари, и они се најчешће рекрутују међу интелектуалцима, јер њима остаје највише могућности да се забаве новим појавама, да гледају у напред и да раде на општим стварима.

*

Ако је социјални инстинкт један дар природе са којим се долази на свет, као што је слух или осећање за боје, песнички или математички таленат, онда нема никакве заслуге онај који је њим обдарен, као што нису криви они што су рођени без њега или са слабо развијеним социјалним инстинктом. То је истина. Али је исто тако истина да се друштво много лакше мири с тим да неки његов члан нема смисла за музику, за сликарство или за поезију, док му врло тешко опрашта ако је саможив и не осећа ништа изван својих личних потреба и интереса. У сваком човеку постоји социјални инстинкт више или мање развијен, као сваки други дар. Понавља се и овде прича о талентима. Само што једни своје дарове оставе да пропадну, или да се успавају, док их други развијају до највећих граница. Трећи пођу још корак даље, па се труде да и код осталих развијају социјални инстинкт.

Далеко од тога да своју претерану осетљивост за друштвене невоље сматрају као казну и проклетство, они од себе граде свесна оруђа друштвеног организма. Отуда један

борбен интелектуалац изгледа необично, даје утисак ненормалног човека изанешењака. Он осећа у себи један унутрашњи позив, једно послање, један велики и важан задатак. Зато је он озбиљан и често трагичан, мада му је душа ведра и срце младо. Зато је он строг према себи и немилосрдан према другима. Зато, најзад, његова урођена доброта не искључује насиље према онима који штете интересима заједнице. Зар се није често видело да људи који не могу муву да згазе изричу смртне пресуде за своје суграђане? Зар верски проповедници, благи као јагањци, нису претили огњеним паклом безверницима и грешницима?

*
* * *

Борбени интелектуалци су кроз целу историју били нека врста „бича божјег“, „оруђа божјег“ (*instrumentum dei*), који су, у име једне више силе, у име једног Закона, наметали осталим људима извесна начела и животна правила. Некада је то била вера, и борбени интелектуалци су се јављали као верски проповедници и мученици. Доцније, борба се водила око народности, и њих опет видимо као националне будиоце и јунаке. У новије време, главна друштвена брига пренела се на поље државне организације, и борба се води око политичких начела. Било је увек, у свима временима, научних радника, јунака и мученика научне истине. Али тек наше доба ставља на дневни ред права *друштвена питања*, и избацује на површину борце за једно боље друштвено уређење. Модеран борбени интелектуалац на првом месту је социјални радник и социјални борац.

Социјални рад, – то значи старање да сва богатства, права и повластице који су данас у рукама малог броја људи буду сутра опште добро свих људи, – социјални рад је, у овом стању наше цивилизације, главна делатност борбеног интелектуалца. То је за њега позив, а не забава. То је животна задаћа, а не средство да се разгони досада и убија време. То је један апостолат. То је једна страст. Скоро једна болест, Али страст и болест племенита и неопходна. Социјални рад се још увек сматра као нешто споредно у животу, као посао за доколицу. Њему се још увек посвећују само људи који нису ни за шта друго, или не могу да се одушеве за верску, националну или политичку борбу. Али није далеко време кад ће се увидети да рад око друштвене организације, рад социјални, тражи целог човека, све његово време, све снаге његове. Исто као наука. Исто као политика. Права и велика наука. Права и велика политика. Она која мења лице света, друштвено уређење и појмове људске. Доћи ће време кад ће се социјалном раду посветити најбоље снаге, највећи умови, најснажније воље.

Као никад у историји човечанства, данас сва питања узимају друштвени, социјални вид, јер се никад нису односила на већи број људи, на бројније масе људске. И просвета, и здравље, и саобраћај, и производња, и размена, и потрошња добара, – све данас мора да се проучава и регулише са гледишта општих, не више с обзиром на посебне интересе. Друштвени живот је постао толико сложен, толико заједнички, толико колективан, да и просвета и медицина и економија и култура морају бити социјални, или их неће и не може бити.

Зато данас борбен интелектуалац, човек са развијеним социјалним инстинктом, – потомак верских пророка, националних хероја, политичких бораца и научних претеча, – мора бити социјални радник. Да би одговорио своме задатку, да би одиграо своју историску улогу, он мора бити не само искрен и одушевљен. Он мора бити страстан, то значи готов да се жртвује, да се лишава и да служи. Он мора бити страстан, као што се мора бити слана, вера дубока, а стражар на броду будан, опрезан и храбар.

Нови Антеј

Једној ученици.

Често сам се питао – нарочито кад бих видео у редовном личном животу – одакле извесним лицима једноставност, природна и проста отменост, која одликује само жене и људе из врло развијених културних средина. Код Француза сам особито ценио њихову *једноставност: la simplicité dans la vie*. Мислио сам да она долази највише од мешавине раса. Али, често сам је нашао код сељака, који су расно чистији. Неко господство, отменост нека, коју не налазите ни код роба и слуге, ни код пуког сиромаша, богаташа, господара и тиранина.

Људи који су у детињству били на селу, задрже дуго извесну стидљивост, смерност, рекао бих простоту, кад та реч код нас не би имала друго значење. Великоварошка, нарочито београдска и загребачка средина чини ми се неплодна и одвећ каћиперска. Људи из унутрашњости, – а нарочито они који доносе и племенито бреме врло старе културе и традиције, – они што се развијају у унутрашњости, имају, рекао бих, више скромности, више чедности. Зашто? Можда зато што су одрасли у једном ближем додиру са народом.

Мене, на пример, одушевљава дивна присност неких правих дама са сељацима. И то није само плод добро познате фамилијарности Бечлија или Парижана, већ долази сигурно отуда што су оне по десет, двадесет или више година биле у додиру са тим простим и радним светом. Код њихових кћери, већ те присности нема, или је има мало, поред доста господства. Али дно њихове душе остане ипак често пријемчиво за мисао и осећање према народу. Зато нису увек празне њихове речи о симпатији коју имају за сељаке. На тим речима хоћу да накалемим своју жељу да буду још мање госпођице и господа, и да се још више приближе народу.

Нека ми верују, то ће им бити драгоцено. Нека се само сете величајног и толико спомињаног геста Антејева, којим се овај цин, син Земље и Воде, помагао у борби са Херкулом: кад год би осетио да малаксава, он се давао оборити. У многоструком додиру са својом мајком Земљом освежавао се и одмах би постао јачи и несавладљив. Херкул га је победио тек онда кад је, откривши његову тајну, подигао Антеја у вис, и задавио га, не дајући му да се окрепи додиром земље. Тај гест данас треба проширити. Нови Антеј – а то је помало сваки од нас што смо позвани да примимо животну борбу – своје окрепљење треба да тражи не само од додира са земљом, већ од општења и сарадње са живим људима који раде, са сељацима, са радницима, уопште са радним светом...

Додир са том средином, – пуном напора и борбе за свакидашњи хлеб и за одржање живота, пуном такође осећања за мале али важне ствари, – тај додир даје невероватну,

наслућену снагу, нарочито интелектуалцу, навикнуту на живот у фикцијама, на папирнату и ваздушасту културу. *Рад*, физички рад, – али не гимнастика обесних и јалови покрети беспослених, већ рад за опстанак, производан и помало проклет, – тај рад има на нас који смо изван њега велико васпитно дејство. Ја сам у животу мало физички радио, али кад год се некога таквог посла прихватим, осетим се као препорођен, – не само телесно, већ и душевно.

Шта мислите, зар би било бољег средства да се приближе и изједначе полови, – да се постигне ослобођење жене, без кога нема праве цивилизације, – шта кажем! зар тај идеал у великој мери већ није постигнут у свету баш тиме што људи и жене сада раде исте послове? Често сам мислио: нека сваки муж бар с времена на време уради нешто од женског посла у кући, – који на први поглед изгледа лак, разноврстан и забаван, – па ће имати много више поштовања за жену, а сигурно више разумевања за њене слабости, које јој толико замера. Нека сваки од нас одгледа ма какав физички посао, – који смо готови увек да потценимо, за награду и за достојанство, – па ће сталешке и класне разлике бити мање оштре. Зато сам поздравио покрет студената-радника: нека виде, макар кратко време, шта значи устати свакога дана у четири сата, и зарађивати хлеб у зноју лица свога, зноју стварном, не фигуративном.

*
* *

Има и нешто више. Сељаци и радници су васпитачи и учитељи наши. Ево вам једног примера из највише сфере. „Кажу да лепо пишем”, вели Анатоли Франс у једној ауто-биографској белешци, коју сам, сећам се, кришом читао на часу цртања у четвртном разреду гимназије. „Ако је то истина”, наставља благи мајстор, „то је заслуга оних простих и добрих људи који су долазили на разговор у књижару мога оца, и ту грубим и сликовитим, сочним језиком причали своје успомене из Француске револуције и из Наполеоновог доба. Од њих сам научио више и боље него из свих књига.”

Даћу вам други пример из ниже сфере. Ви и другови ваши нашли сте неког задовољства у мојим предавањима и у ономе што сам написао. Осетили сте, кажете, мирис и дах живота. Знајте да су ме томе научили људи из народа, нарочито занатлије и радници, у тескобним дућанима, у малој вароши. – Одрастао сам међу терзијама, обућарима, кројачима, лончарима, бакалима, слушајући их, и милујући њихове алате и сировине њихове, материјалне и духовне. И сада, сваке године осетим неодољиву потребу да одем тамо, међу пиротске занатлије, и да се освежим на извору њихове патње и животне филозофије... Кад би видео да му се господи и квари који народни посланик, Стамболски је говорио: „Види се да је тај одавно изишао из цибре (из комина, рекли бисмо ми овде). Морамо мало да га пошаљемо натраг у цибру!”

Још више сам то дејство осетио откад идем међу сељаке: мислим лакше и видим боље. Са сваког путовања враћам се крцат знања и утисака. Кад год ми нешто није јасно, – понављам, – ја се кренем пут села, и увек дођем отуда освежен, окрепљен и учвршћен. Није чудо: тамо је вековно и хиљадугодишње искуство, савлађивање безбројних и мучних тешкоћа, и то не посебно, индивидуално, већ колективно, савлађивање без прекида и истрајно.

Нешто хоћу да вас питам. Зашто се и ви не бисте уписали у њихову школу? Имате свакога дана по неколико сељака и сељанки у својој близини. Покушајте да разговарате, – овлаш, случајно, да не бисте пробудили њихову сумњу, која има лак сан! – са тим забрађеним сељанкама из разних крајева. Ако успете, то ће вам бити велика наука. Јер сељанке нико не пита, и оне ништа не говоре, а највише имају да кажу. Вама ће можда рећи: жена сте, озбиљна, паметна. – Ако их намамите да проговоре искрено, биће вам захвалне за сваку реч коју вам рекну. Слушајте их пажљиво, јер оне су жељне да кажу. Дајте им прилике да говоре. Питајте их, разуме се, само о њиховим стварима. Ако вешто будете водили разговор, сазнаћете триста чуда. Свака од њих је мученица, свака има свој роман. Роман интересантан, заносан. – Тај разговор није лак. У почетку нећете умети да питате, ни да слушате: и једно и друго је тешко. Али ћете се научити. Ваша економска и социолошка знања биће необично обогаћена, а многа шта ће вам бити јасније. Наградиће вас још и њихов захвалан поглед, осмех и реч, и миловање њихово.

После једног великог путовања кроз Грузију, под дубоким утисцима из те дивље и тако чаробне земље, написао сам чланак „Сељанка”. Читали су га сељаци, и помало су се мрштили, и стидели се. Али, намамљени необичним догађајем – чланак уводни у новинама о жени сељачкој! – неки су га прочитали „својој”. Плакале су разнежене и дирнуте: – „Зар неко мисли и за нас грдне!?” Чланак није био писан за њих, чак ни за сељаке, али су се оне нашле у њему. „Сељанка је роб роба. Сељанка је живо-мученица. Њено је да ћути: да плаче ако је удају или ако се продаје њива; да се радује ако купују, да крши прсте ако за порез пописују”. Разумеле су да је то за „њих грдне”.

Приђите им, молим вас. Мени за љубав, покушајте. Не њих ради, већ себе ради, учините. Имаћете доживљај који нама мушкарцима није дат, јер жена се жени лакше отвара. Доживљај уметнички. Не бојте се да ће вам досадити: fine су оне и деликатне, више него варошанке. Уосталом, схватите то као анкету, као студију, као научни рад, ако не верујете у уметничко уживање које вам стављам у изглед. Боже мој! Минералог преврће и милује мртво камење. Зоолог и ботаничар скупљају лептире, црве и траве. Ми у економији и социологији оперишемо са људима. Шта је природније него од вас тражити да се навикавате на људски материјал, да га испитујете, и на њему огледате законе прогреса?

Јер ми имамо један циљ: не само упознати, већ и утицати. *Мењати људе* у смислу опште-човечанског и нашег сна о савршенству, – то је идеал који желимо да постигнемо. А утицати се не може док се не упозна, пажљиво, са љубављу. Зашто се међу лекарима нашло највише реформатора и препородитеља? Зато, веле неки, што они знају биологију или науку о законима живота. Не, већ зато што они највише раде са људима, што улазе у њихове личне бриге и што им знају слабости. Лекари, – то су модерни исповедници. Политичари су нешто слично. То су лекари колективни, позвани да лече државно и друштвено тело. Зато морају познавати његову анатомију, физиологију и психологију. Некада је у физичком лечењу главно средство било дар, инстинкт, сугестија. У политици је још увек тако. Али долази време кад ће политичар морати да зна, не само да уме.

*

* *

Ја вас позивам на једно проучавање, које ће вас усавршавати, а може вам донети и ужитак највише врсте. Горда према богатима и моћнима, будите блага и скромна према

слабима. Ваш поглед, који немарно прелази преко шарене гомиле оних равнодушних и празних што не знају како да убију своју досаду, зарониће помно у мале али битне проблеме радних људи. Видећете онда – јер ви сте ипак врло мало живели и још мање патили – колико је сложен друштвени живот. *Мењати!* Без вере, без свете ватре и без сланог зрна у извесним људима, све би остало увек исто: људи не би били људи, већ животиње, биљке или стење.

Вас можда више занима уметнички него политички и социолошки моменат у општењу са људима. Нећете се ни у томе погледу разочарати. Модерна уметност тражи своју грађу све више баш у народним масама, у царству Рада и Патње.

Гле, зар совјетски филм није начинио чудо само зато што је сликао прави живот сељака, непосредну средину њихова рада? Зар вам, у биоскопу, једно лелујаво дрво у цвету или оштри профил жене која истерује бразду на голој греди нису остали у памети више него све буре и потоци американских атељеа? Житно море које се таласа под ветром, пластови сена шибани олујом, људи раздрљених груди и жене што свим зубима прскају у смех, муке и радости обичних твораца хлеба и свих оних којима наука данас даје достојанствено име „произвођача” – зар то није најбољи и најлепши материјал за уметничко стварање? У самој музици, ускоро ће бити много симфонија као што је Бетовенова „Пасторала”. Видећете: рад ће освојити и музику, најтананију од свих уметности, рад стваралачки и дародаван.

Да то све разумете, да у томе савршено уживате – себе ради ако не можете друкчије, а ја желим да можете и хоћете, – продужите традицију свога дома: приближите се сељацима. Нека вам не смета што овај предлог долази од другога: ја сам у ствари подвукао само један ред који је већ исписан у вашој души. Покушајте, уосталом, макар мени за вољу, па ћемо видети. Ја верујем у успех, јер са тога врела се нико жедан није вратио . . .

Ево ми стиже у помоћ још један аргуменат. У великом париском листу *Les Nouvelles littéraires* налазим једну занимљиву анкету о „сељачком роману и пролетерској књижевности”. Неколико писаца су дали одговоре. Један од њих Léon Frapié, каже овако: „Многи романи су чисто мозговне творевине, те за нас не представљају никаквог интереса: лица су егоистична, сва у мислима о самима себи . . .” Друкчије је кад лица имају осећај не само за себе, него и за друге. Таква лица могу се првенствено наћи у пуку, у народу. То су типови коф којих „интелектуални рачун није утукао свежину осећајности”.

Међу болесницима нашега домаћег лекара биће много ненаписаних романа са таквим типовима. Потражите их, и будите мало лекар њихових душа. У исот време ћете излечити и спасти своју.

ЗАКЉУЧАК

Спас одоздо!

Старо правило политичке и социолошке мудрости: Обнова друштва увек долази одоздо, од нижих слојева који су били притиснути. Суштина великих историских догађаја управо је у томе: пење се на површину један нов друштвени слој, једна нова класа узима управу у своје руке.

То збивање не бива, и не може бити, без потреса, без тешких борби, јер ни једна класа нигде није уступила власт драговољно. Без бола ни биљка не може да никне, ни дете да се роди, ни земља да препукне и горе избаци део своје жарке утробе. У сваком стварању има патње, и радост од свршеног дела је утолико већа што је плаћена већим напором.

У овим двама тачкама је садржано наше вјерују:

Верујемо да спасење овога друштва – а ко ће спорити да му је спасење нужно? – може доћи само од оних који раде својим телом и својим умом, а плодове свога рада не уживају или мало уживају.

Верујемо и знамо да то нужно уздизање потиштених не може бити ни брзо, ни лако, ни весело. Верујемо и знамо да је стаза Голготе уска и стрма, и да Васкрсењу морају предходити муке на крсту.

То ми верујемо, на то смо готови.*)

И још нешто знамо. Да је мучно пењање стазом Голготе праћено исмевањем, ругањем и пљувањем. – „Ти ли си цар јудејски?” рекоше Назарећанину. „Ви ли сте вође сељачке?” кажу нама. – „Где ти је свита и војска?” питали су Њега. „Покварен је сељак, лењ је радник, разочараћете се!” проричу нама.

Христос није успео. Зашто? – Био је сâм. Маса народна за коју се борио била је одвише далеко од њега, испод њега. Боље рећи: он је био сувише изнад ње. Та грешка се поновила више пута у историји човечанства: вођи су преценили своју моћ. Хтели су да повуку у висину свога идеала целу народну масу. Маса, свака маса, је тешка и споро се помиче. Христос је хтео много и одвећ брзо. Пустили су га да одлети, са жаљењем и тугом можда, али су га пустили. А следбеници су наставили свој лагани ход напред и навише.

Данас је то још тачније. Масе командују и одређују правац кретања. Довољно су зреле за то. Али још не толико да могу ићи брзином личног идеализма вођа. Оне прате донекле, и онда стану, сустану. Ако вођ продужи ранијим темпом, – остаје сам. Напред, високо, али сам. Зато је Радић морао напустити републику; зато Пашић није смео прихватити „Југославију”; зато Лењин није остао при комунизму: нису хтели да остану сами, један без хрватских, други без српских, трећи без руских маса.

Такав је закон народних покрета.

То још више важи за класне покрете. Маркс је рекао: „Појединци се могу вратити; класе никад.” Радић је рекао: „Није наша улога да учимо сељаче, већ да тумачимо њихове потребе: *non docere, sed interpretare*”.

*) Писано 1927.

Можете се бунити, ви, индивидуалисти, и ви, велики интелектуалци! Али је тако. Спас може доћи само од масе коју ми заступамо, од радне, продуктивне масе, од радног народа. Питајте лекаре, они ће вам рећи; оздрављење може доћи само ако тело у себи има довољно снаге. Лекар долази једино да помогне организму у његовој самоодбарни.

Тако и ми. Сву снагу једнога класног покрета морамо гледати у члановима саме класе, у њеном културном богатству.

У земљораничком покрету, главно су земљорадници, браћа Толстојевог пријатеља мужика Бондарева; у радничком покрету, главно су физички радници. Ми умни радници смо још одвише повлашћени од ове варошке и буржоаске цивилизације да бисмо имали право на прву или на једнаку реч. Ми можемо бити гласноговорници; прави говорници су земљорадник и радник.

*

Доћи ће време, – оно већ долази, – када ће и умни радници стати у земљорадничке и радничке редове као једнаки. То ће бити онда кад интелигенција и код нас буде ушла у земљорадњу, у индустрију, у трговину, као што је у другим земљама, и кад се буде одрекла свога господства. То ће бити онда кад интелектуалци осете да су пролетери, и кад буду прави другови и браћа радника и земљорадника. Другови и браћа не само по идејама, већ по патњи, по економском положају. Учитељи, професори, агрономи, лекари, инжењери, правници, – сви ће имати своје стручне синдикате и задруге, баш као и радници и земљораници.

Онда ће, с друге стране, и сами физички радни свет бити толико развијен, да ће давати сам своје вођство, као што га раднички покрет даје у Совјетском Савезу и Француској, у Енглеској и Немачкој, у Америци. Дотле, ми ћемо се потрудити да будемо тумачи његових класних интереса. Ми смо као учитељ који при првим потезима држи дечју руку, – не зато да би дете увек од њега зависило, већ да једнога дана само почне писати.

Учитељ не води децу; он буди људе. Људе који га често претекну, надвисе. И његова радост зато није мања, као ни захвалност бившег ученика. Скромна и величанствена је улога његова. Зато бисмо волели да по мало будемо као он. И то је све што желимо. Као што се модерна медицина своди на аутотерапију (само-лечење), тако се модерна педагогика заснива на саморадњи учениковој. Из његове душе учитељ има да извиче све свилене конце од којих ће се откати ткиво духовне културе. Не левком да успе своје знање у главу ученикову! . . .

На свима пољима: спас одоздо!

Доста су се заносили интелектуалци, и прваци, и вођи, заблудом да је њихово да воде, упућују, придикују и попују. Доста су лудовали у својим уским круговима. На великој позорници где се одиграва социјална драма данас су главни глумац *маса*. Ми можемо бити више или мање вешти шаптачи, али славни певач, играч и љубавник је сама маса. Данас то схватање продире свуда. На место елите, одабраних, ступају они што чине број, снагу и рад.

Спас ће доћи само од организованих покрета радних маса. То је нужно, и тако је добро. На крст нове Голготе неће бити разапет један човек, ма како велики и леп он био. Ми смо доба митраљеза који косе масе, не високих и тешких али појединачних дрвених

крстова. Онај који се разапиње може и да васкрсне. Пре две хиљаде година разапет је и васкрснуо је један Човек. Данас је разапет, сутра мора васкрснути Радни Народ.

*

Таква је наша вера: да смо израз незадовољства, побуне радних маса што се муче а немају да једу; да смо уста за њихова срца; да смо кажипрст за њихове тежње; да певамо песму која годи њиховој души. То нам је главно. Не морају све радне масе гласати за нас; не морају нам увек ни рећи своје осећање. Али оне прате наш рад. Њихов поглед нам је суд; њихов осмех награда. У часу одлучне битке оне ће бити на нашој страни.
